AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

"Milli iqtisadi maraqların təmin edilməsində dövlət tənzimləmə vasitələrindən istifadənin problemləri" mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bağırova Fənurə İsmət qızı

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

______________________ imza

"___" ___________ 2019-cu il

"Milli iqtisadi maraqların təmin edilməsində dövlət tənzimləmə vasitələrindən istifadənin problemləri "

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: Menecment 060407

İxtisaslaşma: Strateji idarəetmə

Qrup: 212

Magistrant

Bağırova Fənurə İsmət qızı

__________________imza

Elmi rəhbər

i.e.n.,dos. Afaq Camaləddin qızı Hüseyn

____________________imza

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., b/m Şamxalova Samirə Oqtay qızı

____________________imza

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

____________________imza

BAKI – 2019

Problems Of Using State Regulation Tools Providing National Economic İnterests

SUMMARY

Research actuality: Serving national economic interests has been a vital issue for governments throughout the history. Nowadays, governments take all measures to guarantee the provision of economic interests, consults international experience and comprehends its importance for the existence of independent, sovereign state. This issue has crucial vitality.

Research purpose and tasks: Main goal of this research is to examine the measures taken by our government to secure economic interests.

Used research methods: Moreover, in the study, several methods have been utilized, such as: generalization, categorization, mathematical and comparative analysis, systematic and statistical methods.

The information base of the research: Main databases used in the research are the following: firms operating in AR, annual reports and statistics of State Statistics Committee, legislative acts relating to national economic interests and etc.

Research limitation: Though there are lots of research about this topic, it is not completely resolved. Due to independence, Azerbaijan has limited experience and means.

The results of the research: The output of this dissertation will be to provide helpful suggestions and advice to solve possible issues relating to the provision of economic interests in Azerbaijan.

Scientific-practical importance of the results: In this study, implications of international experience have been used to investigate solutions to possible problems in the provision of economic interests in Azerbaijan through the way of applied, practical and scientific methods.

Keywords: State regulation of economy, economic interests, regulatory methods, state intervention

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
Məs.	Məsələn
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
ÜTT	Ümumdünya ticarət təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..7

I FƏSİL. Milli iqtisadi maraqlarin təminatinda dövlət tənzimləməsinin elmi-nəzəri aspektləri…………………………………………………………….....10

1.1. İqtisadi maraq anlayışı və ona elmi nəzəri yanaşmalar..................................10

1.2. Milli iqtisadiyyatımızın tənzimlənməsi mexanizmi.......................................17

1.3. İqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizmlərinin təkamülü.................................23

II FƏSİL. Ölkəmizdə milli iqtisadi maraqlarin təmin edilməsinin vəziyyəti və istiqamətləri...31

2.1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının modelləri, milli iqtisadi marağın əsas istiqamətləri…………………………………………………………..…..31

2.2. Ölkənin iqtisadi maraqlarinin təminatında dövlətin tənzimləmə vasitələrindən istifadə………………………………………….. ………………………..42

2.3. Minilliyin çağırışları və ölkənin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması vəziyyətinin təhlili……………………………………………………………...48

III FƏSIL. Müasir dövrdə milli iqtisadi maraqların təmin edilməsində dövlət tənzimləmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri......................56

3.1. Qlobal iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə imkanları.........................56

3.2. Dövlət tənzimləmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri................62

3.3. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasında iqtisadi marağların gözlənilməsinin və iqtısadi təhlükəsizliyin təmini problemləri..............................69

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR...77

İSTİFADƏ OLUNMUS ƏDƏBİYYATLAR..81

ƏLAVƏLƏR...82

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI...83

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI..83

QRAFIKLƏRİN SİYAHISI..83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi tarix boyunca olduğu kimi bu gün də hər bir dövlətin qarşısında duran və həyati əhəmiyyətli bir məsələdir. Müasir dövrdə hər bir dövlət ölkəsinin milli iqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər bir vasitədən istifadə edir, xarici təcrübələrə müraciət edir və bunun bütün bir dövlətin varlığını davam etdirməsi üçün çox vacib və başlıca məsələlərdən biri olduğunu yaxşı dərk edir. Elə bu səbəbdən də milli iqtisadi maraqlar, onun inkişafı və eyni zamanda da təhlükəsizliyinin təmini hər zaman son dərəcə aktual və diqqət mərkəzində olan bir məsələdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İşlənib hazırlanmış təklif və tövsiyələr iqtisadi maraqlar gözlənilməsinə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmini problemlərini həll etməyə, onların inkişaf metodikasını təkmilləşdirməyə, iqtisadi səmərəliliyini daha aperativ və obyektiv təhlil etməyə, ümumilikdə bu sahədə əsaslandırılan idarəetmə qərarları qəbul etməyə şərait yarada bilər. Nəzəri, metodoloji, metodiki və praktiki xarakterli nəticələr və irəli sürülən əməli təkliflər gələcəkdə bu işin həyata keçirilməsində yaranan problemlərin təhlili üzrə metodikanın təkrar qurulması və təkmilləşdirilməyi zamanı müvafiq təşkilatlar tərərfindən istifadə oluna bilər. Bu sahədə dünyanın hər tərəfində araşdırmalar aparılmışdır ki, A.Smit, D.Rikardo, C.Keynesi və digərlərini misal göstərə bilərik.Azərbaycanda isə bu tədqiqatların sayi çox artmışdır. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, Ə.X.Nuriyev, N.İmanov, Q.Meybullayev, I.A.Kərimli və b. bu problemlərlə bağlı qiymətli tədqiqatlar həyata keçirmişlər.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Bu mövzuda tədqiqatın aparılmasının əsas məqsəd və vəzifələri ölkəmizdə milli iqtisadi maraqların tənzimlənməsi üçün həyata keçirilən işlərin tədqiq edilməsi təşkil edir. Dissertasiyada əsas məqsəd milli iqtisadi maraqlar sahəsində mövcud olan problemlərin öyrənilməsi, həlli yolları, prespektivləri, eyni zamanda ölkəmizdə sahədə olan problemlərin həllində iştirakının tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Predmeti milli iqtisadi maraqlar, onun işlənmə mexanizmi, tarixi, bu anlayışa olan yanaşmalar, ölkəmizdə milli iqtisadi maraqların tənzimlənməsi və bu sahədə görülən işlərdir. Obyekti isə milli iqtisadi maraqlar sahəsində görülməli olan işlər, onun modelləri, tənzimlənməsi sahəsində atılan addımlar, dövlətin bu sahədə gördüyü işlərdir ki, bu haqda da işin fəsillərində geniş tədqiq və təhlil aparılmışdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində ümumiləşdirmə, müşahidə və qruplaşdırma, iqtisadi-riyazi, müqayisəli təhlil, sistemli təhlil, statistik kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Aparılan tədqiqatın əsas informasiya bazasını isə aşağıda göstərilənləri qeyd etmək olar: Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan ictimai iaşə şirkətləri, Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, statistik məlumatları, milli iqtisadi maraqlar ilə bağlı material və məlumatları həmçinin normativ hüuquqi aktları, xarici və yerli iqtisadçı müəlliflərin fikirləri, mövzu üzrə yazılmış rus, türk, ingilis və Azərbaycan dillərindəki materiallar, müxtəlif jurnal və qəzetlərdə olan məlumatlar, internet resursları, həmçinin, tədqiqat prosesində müəllifin özünün müstəqil olaraq əldə etdiyi, araşdırdığı mövzuya dair özündən əvvəlki etibarlı mənbə və ədəbiyyatlara istinad edən və ya onlara uyğun fikirləri və s. aiddir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılması üçün mane kimi nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar və zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi qismində vahid sistemli nəşr edilmiş statistik informasiyaların olmamasını, bu məlumatların müxtəlif nazirlik və idarələrin hesabatlarında çox az təhlil edilməsini göstərə bilərik.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Bu mövzusunun əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Aparılan tədqiqat milli iqtisadi maraqlarda ortaya çıxa biləcək problemləə bir daha diqqət yetirməyə imkan yaradır və bunun bir nəticəsi olaraq praktiki təcrübədən əldə edilmiş nəaliyyətlər, üsulları, mövcud olan problemlər və bu problemlərin həll edilməsi yollarına nəzər salmaq imkanı verir. Dissertasiya işinin nəticəsi Azərbaycanda iqtisadi maraqlar sahəsində yarana biləcək problemlərin həlli üçün səmərəli təkliflərin verilməsidir

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, hər biri üç yarımfəsildən ibarət olmaqla üç fəsildən, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 85 səhifədən ibarətdir.

- I Fəsil "Milli iqtisadi maraqlarin təminatinda dövlət tənzimləməsinin elmi-nəzəri aspektləri" adlanır. Burada iqtisadi maraq anlayışı və ona olan elmi nəzəri yanaşmalar, milli iqtisadiyyatımızın tənzimlənməsi mexanizmi və iqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizmlərinin təkamülü araşdırılıb.

- II Fəsil "Ölkəmizdə milli iqtisadi maraqlarin təmin edilməsinin vəziyyəti və istiqamətləri" adlanır ki, burada da Azərbaycanın iqtisadi inkişafinın modelləri, milli iqtisadi marağın əsas istiqamətləri, ölkənin iqtisadi maraqlarinin təminatında dövlətin tənzimləmə vasitələrindən istifadə və minilliyin çağırışları və ölkənin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması vəziyyətinin təhlil olunur.

- III Fəsil isə "Müasir dövrdə milli iqtisadi maraqların təmin edilməsində dövlət tənzimləmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" adlanır. Bu son fəsildə qlobal iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə imkanları, dövlət tənzimləmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri və Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasında iqtisadi maraqların gözlənilməsinin və iqtısadi təhlükəsizliyin təmini problemləri araşdırılıb təhlil edilir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİ MARAQLARIN TƏMİNATINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadi maraq anlayışı və ona elmi nəzəri yanaşmalar

Milli iqtisadi maraq haqqında anlayış müasir aktuallığı biraz daha artan səbələrdən sayılır. Siyasi və ya iqtisadi yöndən rəqabətin daha da yaxşılaşdığı bir vaxtda iqtisadi marağın cəmiyyətdə əsas aspekti odurki iqtsadi rifah artmaqdadır. Bu anlayışı iqtisadi nəzəriyyə, eyni zamanda politologiya əlaqəli bir kateqoriyadır. Anlayış özündə iqtisadi təxribat, sabitlik, asılılıq, iqtisadi təzyiq, suverenlik və s. kimi digər kateqoriyaları özündə cəmləşdirib.

Dövlətin iqtisadi sistemdə maraqları, dövlət aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirərkən həyata keçirilir:

- iqtisadi əlaqələrin hüquqi təminatı,
- pul sisteminin yaradılması və tənzimlənməsi;
- iqtisadi nəzarət;
- ictimai istehlakla bağlı xidmətlərin və malların təminatı

Dövlətimizin iqtisadi maraqları məhz həmin yuxarıda göstərilənləri reallaşdırma dövründə meydana çıxır, iqtisadiyyatın sosial yönümü təmin edilir.

Hazırki vəziyyətdə iqtisadi məhsulların mahiyyətinə və onların səmərəliliyinin yüksəlməsinə görə real iqtisadi fəaliyyətdə sosial istehsalın təsirinə aid olan biliklərin praktiki istifadəsi məsələsi mövcuddur. İqtisadi prosesin həmçinin iqtisadi maraqların dərin dialektik münasibətinə fikir verməklə bu kateqoriyanın mahiyyətinə toxunaq. "Fayda", "iqtisadi maraq" konsepsiyalarının müxtəlifliyi və fəlsəfi dərinliyi iqtisadi tədqiqatlarda bu kateqoriyalara verilən diqqətlə bağlıdır. İnsanların maraqlarını onların ehtiyacları ilə əlaqələndirməyə çalışanlardan olan A.Tyurqo (A.Turgot) və K.Qelvets (K.Helvetius) araşdırmalarında fərdi maraqla ictimai istehsalın maraqlarının ən yaxın əlaqəsinin olduğunu qeyd edirlər. (Бияков Олег Анатольевич, 2004)

İnsanların ehtiyacları nə olursa olsun, onların məmnuniyyəti yalnız sosial istehsal vasitəsilə mümkündür. Çünki M.Meskonun fikrincə "insanın qavrayışında əks olunan bir şeyin psixoloji və ya fizioloji çatışmazlığı" kimi müəyyən etdiyi öz

ehtiyaclarının yalnız öz işi sayəsində həyata keçməsi mümkün olur. Ehtiyaclar, ictimai istehsalın inkişafi tarixi mərhələsinə və cəmiyyətin üzvlərinin özlərinə uyğun yaşayış şərtləridır. Bu baxımdan, iqtisadi maraqlar iqtisadi prosesin forması olaraq, insanların fəaliyyəti üçün təşviq kimi anlaşılır. (Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. 1998.)

Sual yaranır: əgər ehtiyaclar iqtisadi maraq mənbəyidirsə, onları (ehtiyac və marağı) bərabərləşdirmək mümkündürmü? Bununla bağlı ümumi bir fikir yoxdur. Məsələn, insan ehtiyaclarını yalnız maddi məhsullar kimi qiymətləndirənlərin mövqelərindən çıxış etsək, ehtiyac varsa, deməli onu ödəməyə maraq var, yəni maraqların və ehtiyacların xüsusiyyətləri, ekvivalent məzmuna malik olması mümkündür. Bu sahədə çıxış edən iqtisadçılar, bizim fikrimizcə, ehtiyacları və maraqları metodiki yanlış olaraq müəyyənləşdirir. Çünki, maraq iqtisadi, sosial ehtiyaclardan daha geniş aspektə sahibdir

Digər alimlərin fikrincə, iqtisadi maraq ictimai istehsala lazım olan, maddi faydalara əsaslanan, insanların ehtiyaclarını əks etdirən ictimai şüurun təzahürüdür. İqtisadi nəzəriyyənin elmi ədəbiyyatlarında milli maraqların obyektiv və subyektiv problemləri ilə əlaqəli tədqiqatlar aparılıb. Amma problemin metodiki səviyyədə dərin öyrənilməsi Y.Çunkovun əsərlərində aparılmışdır. O, maraqların tərifini aşağıdakı kimi verir: “Məzmununa görə maraq obyektivdir. Çünki, bu ona səbəb olan obyektiv şəraitin əks olunmasıdır, lakin onun forması subyektivdir”. O, marağın məqsədinin əslində bizdən kənar olduğunu və bizdən asılı olmadığını qəbul edir. İqtisadi maraq özündə obyektivdir, lakin iqtisadi iqtisadi fəaliyyətlər vasitəsilə iqtisadi maraqlarla hərəkətedici qüvvənin funksiyasını yerinə yetirən iqtisadi proseslər vasitəsilə subyektiv olur. Bir iqtisadi şəxsin real fəaliyyətindən qaynaqlanan iqtisadi maraq, obyektiv iqtisadi maraq kimi görünür. Subyektiv olaraq iqtisadi maraq, sahibkarlığın fəaliyyətinə əsaslanan mövcud ehtiyacların əksini ifadə etdirir.

Beləliklə, müasir dünyamızdakı iqtisadi maraqların strukturunun spesifikliyi milli maraqların dövlətimizin artan əhəmiyyəti vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Dövlət əhali üçün xüsusi sistem mexanizmi vasitəsilə birbaşa ictimai iqtisadi maraqları

reallaşdırır; maliyyələşdirir; işçilərin və sahibkarlar maraqlarının sosial koordinasiyasında iştirak edir (üçtərəfli sistem); sosial-iqtisadi proqramları formalaşdırır və reallaşdırır. Dövlətin iqtisadi marağı iqtisadiyyatın dövlət sektorunun fəaliyyəti zamanında da özünü biruzə verir.

Bütün növ siyasi sistemlərdə maraq və maraq qrupları beş mənbə üzrə geniş şəkildə yerləşdirilə bilər: iqtisadi maraqları, qrupları, ictimai maraqları, şəxsi və ictimai institusional maraqları, qeyri-birlik qrupları və maraqları.İqtisadi maraq qrupları bütün ölkələrdə ən məşhurdur. İqtisadi maraqların müxtəlif növləri vardır: işgüzar qruplar, əmək qrupları,cüt qrupları və peşəkar qruplar və s. İqtisadi maraq və ən çox səbəb qrupları dar bir seçki məntəqəsinə fayda verərkən, ictimai maraq qrupları ictimaiyyətin narahatlıqlarını (məsələn, ətraf mühitin qorunması, insan hüquqları və istehlakçı hüquqları) yayırlar.

Şəxsi və ictimai institusional maraqlar digər mühüm kateqoriya təşkil edir. Bunlar üzvlük qrupları deyildir (dolayısı ilə, faiz qruplarına qarşı maraqları nəzərdə tutulur). Xüsusi institusional maraqları Birləşmiş Ştatlardakı Brookinqlər İnstitutu və İngiltərədəki Adam Smith İnstitutu kimi düşüncə qurğuları daxildir.Hökumətin institusional maraqları, xüsusilə, xüsusi maraq qrupları ciddi şəkildə məhdudlaşdırılan və ya qadağan edilmiş avtoritar rejimin ən vacib maraqlarıdır. Kommunist ölkələrdə (Sovet İttifaqının və Şərqi Avropanın peyklərinin düşməsindən əvvəl və bundan sonra) bu cür hökumət maraqları iqtisadi planlaşdırma və kənd təsərrüfatı agentliklərinə və gizli polislərə daxildir. Bəzi müsəlman ölkələrində (məsələn, İran və Səudiyyə Ərəbistanı) dini qurumlar böyük maraq görürlər. (https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskiy-protsess-suschnost-analiz-i-sintez-ponyatiya, Бияков Олег Анатольевич,2004)

Müasir dövrümüzdəki iqtisadi maraqların strukturunda mühüm element işçi və işəgötürənin iqtisadi maraqlarının qarşılıqlı təsiridir. İstehsal sisteminin inkişaf etməsi və maraqların dəyişdirilməsi obyektiv proses olaraq sosial tərəfdaşlıq mexanizmi vasitəsilə “işçi-işəgötürən” arasında iqtisadi maraqlarının ziddiyyətlərinin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. İqtisadi maraqların müasir

iqtisadiyyata çevrilməsi sosial harmonik münasibətlərə və nəticədə sabitliyin yaranmasına zəmin yaradır.

Sahibin iqtisadi marağı olan mənfəət, mülkiyyətin formalaşması və mülkiyyətdən istifadəsi prosesində həyata keçirilir. Mülkiyyətin forma-struktur vəziyyətin ilə əlaqəli sahiblərin xüsusi iqtisadi maraqları formalaşır. Şəxsi mülkiyyət bazar iqtisadiyyatında əsaslı olduğundan, digər iqtisadi rolda olan bütün şəxslər onun subyekti rolunda çıxış edirlər. Beləliklə, real sektorda istehsal vasitələrinin sahiblərinin iqtisadi mənfəətləri formalaşdırılır və reala keçirdilir. Buda onların istifadəsinin səmərəliliyindən ibarətdir və mənfəətin maksimal səviyyəsinin artırılması üçün obyektiv bir məqsədə nail olur. İşçinin iqtisadi mənfəəti əmək haqqının səmərəli istifadəsindən ibarətdir, xüsusilə gəlirlərinin maksimuma çatdırılmasında, ilk növbədə, əmək haqqının artırılmasında ifadə edilir. Səhmlərin sahibi kimi fəaliyyət göstərənlər dividendlərin alınması ilə maraqlanır, yəni müəssisənin rentabelliyini artırır. Səhmlərin sahibləri müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri olduğundan, əhalinin iqtisadi sabitliyinə öz töhfəsini verən korporasiyaların fəaliyyətinə ümumi marağı və iqtisadi maraq yaradır.

Kollektiv mülkiyyət əməkdaşlıq əsasında yaranır. Kollektivin iştirakı ilə müəyyənləşdirilən əməkdaşlığın iqtisadi maraqlarının spesifikliyi ümumi gəlirin alınmasıdır. Ona görə əməkdaşlığın iqtisadi maraqları kollektiv iqtisadi maraq kimi görünür.

Milli maraq - dövlətin fərdi, cəmiyyət və dövlətlərin təhlükəsizliyini, qorumaq üçün xarici, daxili ehtiyaclarını əks etdirə bilir. Bu siyasət sahəsi müəyyən bir cəmiyyətin təhlükəsizliyinin, ölkənin davamlı və mütərəqqi gələcəyinin formalaşdırılması üçün qurumlarının və sosial qrupların hərəkətlərinin səbəbləri obrazında iştirak edir. Onların məqsədləri vacib xarici, daxili vəzifələrin həllinə,təhlükələri neytrallaşdırmağa yönəlmişdir. (M.A.Əhmədov, C.A.Hüseyn, 2018)

Müxtəlif təhlükələrin əngəllənməsi, müxtəlif növ siyasətlər vasitəsilə aparılır, müəyyən bir sahədə rəsmi şəkildə elan edilmiş prioritetləri təmsil edir.

"Milli maraqlar” yəni maraq anlayışı qədim dövrlərdən bəri tanınmışdır. Bir suveren dövlətin formalaşmasının ilk addımlarından hesab olunan "milli iqtisadi

maraq" - xarici iqtisadi təsir qarşısında vətəndaşları birləşdirmək səbəbilə Ölkə baxımından istifadə edilir, fəth kampaniyaları üçün bir bəhanə kimi xidmət edir, sülh üçün bir təşviq baxımından rol oynayır. Sözügedən konseptə maraq görən Ç. Berd konsepsiyasının rasional anlayış, konkret təfsir və bir məqam ola biləcəyini iddia etdi.

Milli maraqların xüsusiyyətlərini savayı maraqlarla uzlaşdırılmasını aşağıdakı sxemdə verərək göstərməyə çalışaq.

Sxem 1: Milli marağın strukturu və xüsusiyyətləri

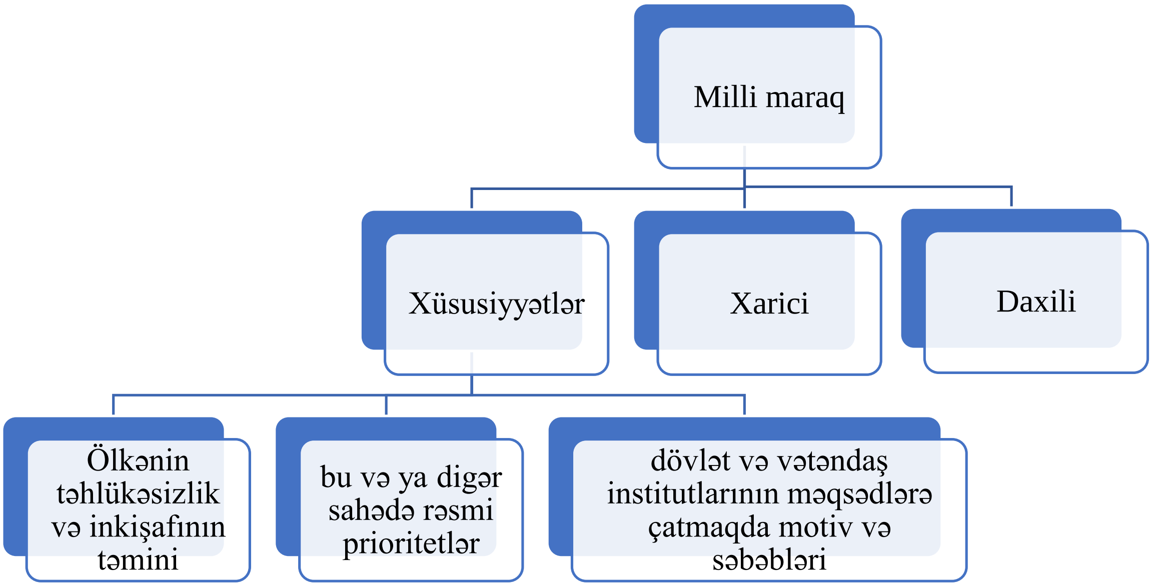

Mənbə:https://pidruchniki.com/15941024/politekonomiya/ekonomicheskie_interesy_klassifikatsiya_vzaimodeystvie materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Hazırda "milli maraq" konsepsiyası tədqiqatçılar və siyasətçilər, jurnalistlər və hərbi liderlər tərəfindən geniş müzakirə olunur. Bu konsepsiya müəyyən amillərin qarşılıqlı təsirini aydınlaşdırmaq üçün dövlətin siyasətində, beynəlxalq əlaqələrin kəskinləşməsinin öyrənilməsində çıxış edir.

Sxem 2. Milli maraqların məqsəd və prinsipləri

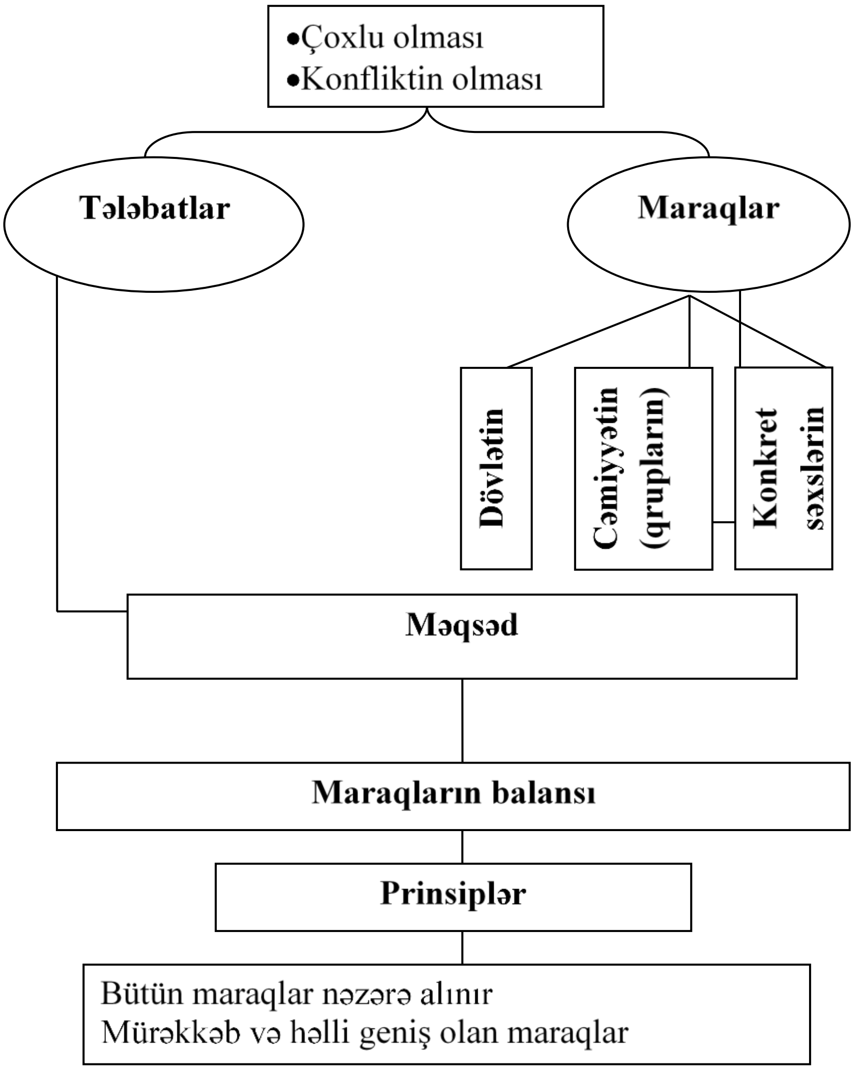

Mənbə:M.A.Əhmədov,C.A.Hüseyn,2012,s.55

Siyasi realizm nəzəriyyəsinin qurucularından biri olan Hans Morgentau milli maraqla bağlı əsas məqamlar:

1. "İqtisadi milli maraq" - obyektiv reallıqdır. Bir baxımdan dövlətin coğrafi mövqeyinin, onun siyasi və siyasi, mədəni inkişafının ortaya çıxan xüsusiyyətlərini, eləcə də insan təbiətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə "milli maraq" beynəlxalq siyasətin sabit bir əsasıdır. Dövlətin, onun ətraf mühitinin geosiyasi mövqeyi, qarşıya qoyulan təhdidlərin və çağırışların təbiəti, habelə onun əhalisinin sosio-mədəni ənənələri xarici ticarətin struktur xüsusiyyətləri hər gün dəyişmir və bu səbəbdən subyektiv üstünlüklərdən asılı deyildir. G.Morgentaunun fikrincə "milli

maraq" iki əsas elementdən ibarətdir: mərkəzi (daimi) və kiçik (dəyişkən). İkinci element elementar " iqtisadi milli maraq" məkanında və zamanında nəzərə alınan xüsusi bir forma deyil. Mərkəzi maraq üç amildən ibarətdir: qorunacaq maraqların təbiəti, fəaliyyətin həyata keçirildiyi siyasi mühit və məqsədlərin və vasitələrin seçilməsini məhdudlaşdıran rasional zərurət (Цыганков А.М, 1992).

2. "İqtisadi milli maraq" ictimai xadimlərin rasional mövzuya uyğundur. Yəni yaxşı bir iqtisadi siyasət,"milli iqtisadi maraqlara" əsaslanan və buüzdən düzgün başa düşülmüş rasional iqtisadi siyasətdir. Bu siyasətin fərqli keyfiyyəti, beynəlxalq hakimiyyət uğrunda mübarizənin olmasıdır. Həm tədqiqatçı, həm də siyasətçinin qarşılaşdığı obyektiv ziddiyyətlə bağlıdır. Bu da hakimiyyətin təbiətinin "dərin rasionalizasiyaya, mənəvi dilemmalara, siyasi risklərə və intellektual sürprizlərə səbəb olması" (Цыганков,А.М., 1992) ilə bağlıdır. Rasional yanaşmanın mahiyyəti siyasi əlaqələrin bu xüsusiyyətinin tanınmasını nəzərdə tutur, yəni onu "milli maraq" əsasında məqbul istifadə etməkdir. Bu yanaşma siyasətdə mümkün olan şeylərin çərçivəsini müəyyənləşdirir, müqavimət reallığına, obyektiv maneələrə baxır. Bu əngəllərin qarşısının alınmasına, praktiki nəticələrə görə narahatlıq doğuran, etibarlı öngörməyə səy göstərən və ya siyasətin qeyri-müəyyənliyini aradan götürmək üçün istənilən cəhdlərini, belə cəhdlər tez-tez mənəvi və ideoloji üstünlüklərə əsaslanır.

3."Milli maraq" ictimai maraqdan radikal olaraq fərqlənir. "İctimai maraq" dan fərqli olaraq "milli maraq" konsepsiyası dövlətin məhz xarici siyasətdir. Həm nəzəriyyə baxımından, həmdə siyasi praktikada "milli maraq" kateqoriya olaraq bu formada şərh edilir. Qərb siyasət elmində olduğu kimi, müzakirə artıq əsas realist və liberal-idealist yanaşmaların tərəfdarları, "obyektivistlər" və "subyektivistlər" arasında getmir. Realizm nümayəndələri qeyd edirki, "mili maraq istisnasız dünyanın bütün dövlətlərinin əsas kateqoriyası olaraq qalır. Onlara laqeyd yanaşmaq təkcə səhv deyil, həmçinində son dərəcə təhlükəlidir.

İqtisadi prosesin mənbəyi ilə əlaqəli olan prosesin (K.Polanyiyə görə) müəyyənləşdirilməsi fərdi seçim aktıdır. Bizim fikrimizcə bu, ciddi bir metodoloji səhvdir. İnsan və sosial istehsalın qarşılıqlı əlaqəsi kompleks və bir-birilə bağlı iqtisadi maraqlarla ifadə edilir. İstehsal amillərinin inkişafi və təsirləri iqtisadi

maraqların, onların yönümünün həmçinin iqtisadi fəaliyyətin çox yönlü bir prosesində müəyyənləşir. (Поланьи К. Экономика kak институционально оформленный процесс / Экономическая социоло-гия. ,2002, с. 62-73.)

Realizm və neo-realizmdə milli marağlar dövlətin coğrafi mövqeyinə, onun inkişafina əsaslanır. Milli maraq sabit və dəyişməz bir kateqoriyadır, yalnız dünya xəritəsində bir coğrafi mövqeyinin dəyişməsi nəticəsində dəyişdirilə bilər. Liberalizm tərəfdarları bir növ "milli marağın" varlığını tanıyır, ancaq konsepsiyaya mənəvi normalar və qlobal problemlər daxildir, fikir odur ki, bəzi aktorların (onların maraqlarının) üstünlükləri başqalarının üstünlüklərinin təsirləri altında dəyişir yaxud dəyişməz qalır.

Beynəlxalq münasibətlərdə yeni nəzəriyyəyə - sosial konstruktivizmə nəzər yetirsək bu ideyanın tərəfdarları, milli maraqları və reallaşma metodlarını cəmiyyət tərəfindən qurulan və reala keçirilmiş bir ictimai fenomen olduğunu təkid edir.

Amerika alimlərinə görə milli iqtisadiyyat ən azı 2 göstərişə əsaslanmalidir:

1. Müstəqilliyini saxlamaq və təsərrüfatın təkmilləşməsinə aid məsələlərin nəzərə alınma qabiliyyətinin itirilməməsi;

2. İnsanların əldə olunmuş həyat səviyyəsini saxlamaq bacarığı.

Beləliklə, milli iqtisadi marağların təmin ediməsi üçün yuxarıda göstərdiyimiz bütün məqamlar nəzarətdə saxlanmalıdır. Dövlətin əsas rolu isə milli marağların təminatı yönündə idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin düzgün seçilməsindən və tətbiqindən ibarət olmalıdır.

1.2. Milli iqtisadiyyatımızın tənzimlənməsi mexanizmi

İqtisadçılar iki növ tənzimləmə arasındakı fərqləri ayırd edirlər: iqtisadi və sosial. "İqtisadi tənzimləmə" bir biznesə daxil olmağı qadağan edən qaydalara (giriş nəzarəti) və hansı qiymətlərə (qiymət nəzarəti) aiddir. Məsələn, taksi sürücüləri və bir çox mütəxəssis (hüquqşünas, mühasib, maliyyə müşaviri və s.) Biznes etmək üçün lisenziyalara malik olmalıdır; bu giriş nəzarət nümunələridir. Qiymət yoxlamalarına gəldikdə, illərdir havayolları, nəqliyyat şirkətləri və dəmir yollarına hansı qiymətləri ala biləcəyini, yaxud ən azı keçməməyi bildirdilər. Yerli telefon

xidməti göstərən şirkətlər hələ də bütün əyalətlərdəki qiymət nəzarətinə məruz qalırlar.

"Sosial tənzimləmə" bir və ya daha çox "bazar uğursuzluqlarını" düzəldmək məqsədilə hər hansı bir işi və ya fərdin fəaliyyətini necə tənzimləyən geniş kvalifikasiya kateqoriyasına aiddir. Bazarın uğursuzluğunun klassik üsulu firma (və ya şəxslər) onların fəaliyyətləri üçüncü şəxslərə tətbiq edə biləcəyi xərcləri nəzərə almırlar (kənarlara baxın). Bu baş verdikdə, fəaliyyətlər çox sıx şəkildə və ya üçüncü şəxslərə zərər verməyən yollarla həyata keçiriləcəkdir. Məsələn, öz qurğusuna buraxılan bir istehsal təsisi, havaya və suya zərərli kimyəvi maddələr çıxarmaq və qonşularına zərər verə bilər. Hökumətlər emissiyalar üçün standartlar qoyaraq bu problemə cavab verirlər və hətta şirkətlərin xüsusi texnologiyalardan istifadə etməsini tələb edirlər. (buxarın havaya buraxılmasından əvvəl zərərli kimyəvi maddələrin ələ keçirilməsinə səbəb olan kommunal xidmətlər üçün "təmizləyicilər" kimi).

Bazar çatışmazlığının başqa bir növü, firmalar istehlakçılara və işçilərə məlumatlı seçim etmək üçün kifayət qədər məlumat vermədikdə yaranır. Məlumatlandırma tələbləri ən azı prinsipcə bu problemi həll edir. Nümunələr, kreditlərin faiz dərəcələrinin açıqlanması və bank kreditlərinin digər xüsusiyyətlərinə dair açıqlamalar və dərman vasitələrinin satdığı dərmanların mümkün yan təsirləri ilə əlaqədar açıqlamaları tələb edir. Həqiqi kredit borclarının açıqlanması yaxşı işləmək kimi görünsə də, digər açıqlamalar daha yaxşı işləyir. Məsələn, az adam, götürdükləri dərmanlarla gələn həcmli paket əlavələrini oxuyur. Siyasətçilər fərdlərin məlumatları effektiv şəkildə işlədə bilməyəcəyinə və ya açıqlana bilmədiklərinə görə hökumət müəyyən qaydalara və ya praktikaya əməl edə bilər. Başlanğıc nümunələr, istehsal müəssisələrində çalışanlara müəyyən kimyəvi pozuntulara dair məhdudiyyətlərdir. (İqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə mühazirələr)

Son bir neçə onillikdə böyük bir iqtisadi araşdırma orqanı tənzimləməyə yön- əlib və bir neçə təklifdə təəccüblü bir konsensus dərəcəsi ortaya çıxdı. Bir qədər təəccüblü olaraq, siyasətçiləri tədricən iqtisadçıların nə təklif etdiyinə və tənzimləmənin dəyişdiyinə diqqət yetirdilər. Birincisi, iqtisadçılar qiymət nəzarəti

bir bazarın bir və ya bəlkə də iki firmanın üstünlük təşkil etdiyi hallarla məhdudlaşdıracağını çağırmışdır. Əks təqdirdə, əgər bazarlar kifayət qədər rəqabətli olsa, qiymət tənzimlənməsi üçün yer yoxdur. Bu təkliflərə uyğun olaraq, 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində federal hökumət, bir çox firma və istehlakçılara istiqamətli seçkilər olduğu (nəqliyyat vasitələrinin deregülasiyası və yerüstü yük daşımalarının deregülasiyasına bax) müxtəlif nəqliyyat xidmətlərinin qiymət tənzimlənməsini ləğv etməyə başladı. Eyni şəkildə, iqtisadçılar siyasətçilərə girişin yoxlanılmasını azaltmağa təşviq edirlər, belə ki, hər hansı bir firma və ya şəxs hər hansı bir bazara daxil ola bilməzlər. Məsələn, bank tənzimləyiciləri artıq nizamnamə çıxarmadan əvvəl yeni banklara olan ehtiyacı yaxından araşdırırlar (və bunun əvəzinə bankların kifayət qədər başlanğıc kapitala malik olub-olmaması və onların sahiblərinin hörmətə malik olub-olmadığını yoxlamaq). Lakin həkimlər, hüquqşünaslar, mühasiblər, nüvə santralleri və s. Üçün lisenziyalaşdırma sistemi hələ də qalır, çünki bəzi siyasətçilər aşağı keyfiyyətli xidmət verənlərin potensial ziyanının əhəmiyyətli və ya düzəldilməz olacağına inanırlar.

İkincisi, iqtisadçılar tənzimləyiciləri daha səmərəli ictimai qaydalar hazırlamağa çağırırlar ki, müəyyən bir məqsəd, məsələn, təmiz hava kimi ən aşağı qiymətə nail ola bilər. Praktiki cəhətdən, bu firmalara tam olaraq nə texnologiyaların (yəni, dizayn standartlarını müəyyənləşdirmək) istifadə etməsini deyil, onları yerinə yetirmək üçün bir standart vermək və onlara necə cavab verəcəyini (yəni, performans standartlarını təyin etmək) qərar vermək deməkdir. Bundan əlavə, iqtisadçılar tənzimləyiciləri firmalara uyğunluq statusunu digər firmalarla ticarət etməyə imkan verməyə çağırdılar. Məsələn, daha ucuz bir texnologiya sayəsində, zərərli bir kimyəvi maddələrin emissiyalarını standartdan aşağı səviyyəyə endirən bir firma, bu çatışmazlığı ödəmə haqqı daha yüksək olan başqa bir firmaya satmağı bacara bilər. Bu ümumi emissiyaların azalması üçün
ümumi dəyəri azaldır.

Əslində tənzimləyicilər bu məsləhətləri ürəkdən qəbul etdilər. Avtomobillər, sənaye iş yerləri və ətraf mühitin təhlükəsizliyini tənzimləyən federal qurumlar dizaynla deyil, yerinə yetirilməsi ilə tənzimlənmə istiqamətində hərəkət etdilər. ABŞ

Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi (EPA) xüsusilə kükürd dioksid və digər çirkləndiricilər üçün emissiya ticarət proqramlarını həyata keçirmişdir.

Hətta yaxşı işləyən bir iqtisadiyyatın bazar uğursuzluğuna sahib olması səbəbiylə, bəzi tənzimləmə üçün hər zaman bir vəziyyət olacaq. Bu halların bəzilərində hökumətin xərcləri və ya vergi stimullarına alternativ olaraq tənzimləmə düşünmək faydalıdır. Məsələn təmiz havanı və ya suyu təmin etmək üçün hökumət özü ilk növbədə emissiyaların qarşısını almaq üçün texnologiyaları ödəyəcək və ya subsidiya edə bilər və sonra firmaların və fərdlərin geridə buraxa biləcəyi hər hansı bir qalıq qarışığı təmizləmək üçün ödəməlidir. Hökumətlər bu siyasətlərə riayət etmək üçün vergiləri artırmaq istəmədikləri üçün və qismən də ekoloji QHT-lərin təzyiqi səbəbindən hökumətlər əvəzinə tənzimləməni əhatə edirlər.

Müasir iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsilə əlaqəli problemlər hələ də əhəmiyyətli və vacibdir. İqtisadiyyatda bütün meyllər dövlətin müdaxiləsi zərurətini göstərdiyinə baxmayaraq, bu müdaxilənin miqyası və həcmi barədə razılaşma yoxdur. (Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. və Əhmədov Ə.M., 2002)

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi qarşılıqlı iqtisadi siyasətinin formada müəyyən edilmiş xarici mühitdə, vəziyyətlərin, şəraitin təsirinin çərçivəsində: qloballaşma baş verən dünyada siyasi proseslər həyata keçirilir. İnstitutların qarşılıqlı formada təhlil edərkən, bazara dövlətin göstərmiş olduğu təsirə önəm verilir.

Müəyyən edilmişdir ki, bazarın bir çox çatışmazlıqları xeyli geriləmələrin korrektə olunmasından ibarətdir. Təkbaşına bazarın öhdəsindən gəlməsi çətindir. Tənzimləmə nəticəsində aşağıdakı aspektlər yaranır:

- Dövlət məqsədini, təsirini formalaşdırır, strategiyasını işləyir və hazırlayır;
- Eyni zamanda qrup alternativ hərlərin içərisində optimal olanı seçir;
- Hökumət (Mərkəzi Bank, İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliyi, hüquqi instansiyalar, yerli orqanlar) orqanları birləşdirir;
- Geniş tədbirlərinə tələbat istiqaməti yönündə dövlət fəaliyyətinin təcrübəsinin formalaşmasına səbəb olur;
- Siyasətin reallaşmasının təyin edilməsi maliyyə (fiskal), eyni zamanda monetar siyasətin istifadəedilməsi zamanı yaranır.

90-cı ilin başlanğıcında milli iqtisadiyyatı rus mütəxəssisləri fəal öyrənməklə məşğul olmuşlar. Milli iqtisadiyyat haqqında belə yazır: “Normal formada ictimai istehsal proseslərinin fəaliyyətinə problem törədən, əngəl törədən, həmçinin əhalinin gərginliyi çoxaldan, ölkənin təhlükə yaradan hallara qarşı immuniteti olur. V.Y. Tambovtsevin fikrinə əsasən, sistemin iqtisadi təhlükəsizliyi dediyimiz zaman, onun istehsal sistemlərinin xassələrinin məcmusunu anlamaq lazımdır. Belə olduğu halda bütün sistemin məqsədlərini həyata keçirməyə imkan verir.

Köhnə formadan yeni system formasına keçmək tranzitiv ölkələrdə müxtəlif konsepsiyaların eyni zamanda modellərin tətqiq olunması ilə əlaqələnir. Lakin bu proses hələki başa çatmamışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın prosesdə qarşılaşdığı problemlər mövcud olmuş problemlərdən də daha mürəkkəbidir.

Ölkəmizin mühüm coğrafi məkanda olması, gözəl iqliminin olması səbəbindən illər boyu dünyaya hegemonluq planında olmuş dövlətlərin təhlükədə olmasına zəmin yaratmışdır. İndiki inqilabın baş verdiyi vaxtda təbii xammala, enerjiyə, yanacağa tələbatın xeyli coxalması ilə əlaqəli ölkəyə böyük dövlətlərin marağı da xeyli artmışdır. Onlar ölkəmizi iqtisadi baxımdan özlərinə tabe etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər. Bu dövlətlərə misal olaraq əsas Amerikani, Qərbi Avropanı göstərmək olar. Onlar müxtəlif yollar vasitəsi ilə kömək bəhanəsi altında ölkənin iqtisadi baxımdan müstəqilliyinin təminatında xüsusi rol oynayan sənaye sahələrinin bazasına və inkişafina maneçilik törədirlər.

Milli iqtisadi sistemin inkişaf prosesinin təminatında   istehsalat qruluşunun necə formalaşması ən vacib olan məsələlərdən biri sayılır. Bu anlayış yeni olan müstəqil cəmiyyətə aiddir. Onlar istehsal quruluşunu təkmilləşdirmək, xalqın təsərrüfat prosesin ioptimallaşdırmaq vasitəsi ilə iktisadi baxımdan təhlükəsizliyinin təminatında böyük uğur qazanar.

Azərbaycana iqtisadi təhlükə yaradan məsələlərdən biri elmi potensialın və texniki potensialın məhv olmasıdır. Bu isə investisiya eləcədə innovasiya fəaliyyətinin zəifləməsi ilə əlaqəlidir. Xalq təsərrüfatının avantajlı sahələrinə geniş həcmdə kapital qoymadan problemin həlli yolu imkansızdır. Amma Azərbaycanın dünyada tayı bərabəri olmayan təbii resursların mövcudluğu buna şərait yaradır.

Nəzərə almalıyıq ki, resurslar tükənəndir. Şüpəsiz ki, qənaətsiz yararlanmaqla vəziyyətdən çıxmaq mümkünsüzdür. Onuncündə resurslardan qənaətlə istifadəsinə nəzarətin güclənməsi vacibdir. İstehlak və ərzaq mallarının idxalının güclənməsi ölkənin iqtisadi baxımdan təhlükəsizliyinə maniəyə səbəb olan prosesdir ki, milli iqtisadiyyatımızın sağlam əsas üzərində formalaşmasına, inkişafina, həyat səviyyəsinə səbəb olur.

Hal-hazırda ölkəmiz əhalisini ərzaqla və s məhsullarla idarə etməyi bacarır. Bunla yanaşı həddindən artıq ərzaq məhsullarının və həmçinin başqa malların kənardan gətirilməsi iqtisadi baxımdan rifahın təminatına mənfi hal kimi qiymətləndirməyidə bacarmalıdır. (A.Miriyev, (14 iyul 2010), s.6)

Ölkənin iqtisadiyyatına maniə yaradan göstəricilərdən biri ölkə kapitalının xaricə yönəlməsi, pul ehtiyatının kənara daşınmasıdır. Bu vəziyyətin qabağının alınmasına görə oncə səbəbi araşdırmaq, növbəti mərhələdə isə lazımi tədbirlər görmək lazımdır. Hazırki bazarda siyasi sabitliyin, iqtisadi stabilliyin zəif olma riski dahada gücləndirir. Həmçinin kapital ixracı haqqındakı qanunda yaranan boşluq nəzarətin müəyyən qədər qənaətbəxş olmamasına zəmin yaradır.

Cəmiyyətdə əhalinin təbəqələşməsi sosial sahədə Azərbaycana ən böyük təhlükədir. Varlı təbəqə olmayan ölkə yoxdur. "Əgər Qərb Ölkələrində əhalinin 70.0 faizi normal və 30.0 faizi pis yaşayırsa" demək ki, " ölkə normal dolanır " kimi bir aforizm mövcuddur.Burada Azərbaycanda vəziyyət elədə ürəkaçan deyildir.Əhalinin əksəriyyətinin gəliri yaşayış vəziyyətindən xeyli aşağıdır.

İstənilən dövlətin qarşısında dayanmış ən önəmli məsələdən biri, xarici borcların artma təhlükəsidir. Odur ki, dövlətin iqtisadi yönümdə formalaşmasında həmçinin əhalinin artan ehtiyaclarının tam təmin edilməsində idxal-ixrac zəruri rol oynayır. İxracın idxal baxımından daha çox olması ölkənin iqtisadi yöndə yüksəlməsinə zəmin yaradı. Əgər əks olarsa, ölkədə müəyyən dərəcə gərginliyin ortata çıxmasına səbəbdir. Beləliklə idxalçı, ixracatçı ölkədən asılı olacaqdır. Buda ölkədə müəyyən çətinliklərin, borcların da artması baxımdan təhlükə yaradacaq. Bunun əngəllənməsinə görə ixrac, idxal əməliyyatları arasındakı nisbət dəqiq və

düzgün aparılmalı, ölkədə olan bütün sərvətlərə qənaət olunmalıdır. (http://www.anl.az/down/meqale/b/2010/iyul/127134.htm)

İqtisadi milli maraqların gözlənilməsi baxımından dövlət aşağıdakı məsələləri tənzimləməlidir:

- iqtisadiyyatın strukturunun təhlükəsizlik indikatorları nəzərə alınmaqla tənzimlənməsi
- sahibkarlıq mühiti;
- iqtisadi münasibətlərin leqallaşdırılması və kölgəli iqtisadiyyatla mübarizə
- innovasiya, investisiya fəallığının tənzimlənməsi, inkişafina dəstək;
- idxalın və ixracın strukturu və həcmi;
- kapital, valyuta ehtiyatlarının axını (ölkəyə və ölkədən)
- kənar borcların səviyyələri;
- cəmiyyətin təbəqələşməsini və gəlirlərin səviyyəsi;
- əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi;
- qənaətlə təbii sərvətlərdən istifadə etmək ;
- terrorizmlə və kriminallıqla mübarizə və s.

1.3. İqtisadiyyatın tənzimlənmə mexanizmlərinin təkamülü

Müəyyən əsr ərzində iqtisadiyyatda dövlətin rolu, onun iqtisadi proseslərə mənfi, müsbət təsirləri haqqında mübahisələr davam edir. Müxtəlif sahələr (merkantilizm, klassik məktəb, monetarizm, institusionalizm) bu problemə fərqli yanaşmaqdadır. Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə dair elmi məktəb və cərəyanlara aşağıdakıları aid edirlər: merkantilizm; keynsçilik; neoklassik nəzəriyyə; marksizm; monetarizm; institusionalizm.

İlk elmi iqtisadi məktəb merkantilist sayılır. Onun mənşəyi (XVII əsr) Avropada erkən kapitalizmin dövrüdür. Merkantilistlər dövlətdən yalnız ətraflı rəhbərlik cəmiyyətin iqtisadi həyatında zənginliklə təmin edə biləcəyinə inanırdılar. Merkantilist məktəbi əvəz edən yeni məktəb, fiziokratlar (18-ci əsr), cəmiyyətdə "təbii sərəncamın" hökmranlığını elan etdi, yəni, təbiət tərəfindən müəyyən olunan qaydada, ümumiyyətlə, iqtisadiyyata göstərən təsirin mümkünlüyünü rədd etdi. Bu

məktəb Lasse Fair prinsipini inkişaf etdirdi, yəni dövlətin iqtisadiyyata tamamilə müdaxiləsini özündə əks etdirirdi. Hazırda bu prinsip tam iqtisadi liberalizm prinsipi kimi tanınır. Rəqabət dövründə ortaya çıxan klassik məktəb, iqtisadiyyatın əsasını bazar və seçki azadlığı halına gətirərkən, iqtisadiyyata məhdudiyyətlər qoydu.

XVIII əsrin əvvəllərində dövlətin iqtisadi rolu əsasən özəl mülkiyyətin qorunması və qərar qəbuletmə müstəqilliyinə salınmışdır. 19-cu əsrin 2-ci yarısından bəri milli istehsal misilsiz miqyaslara çatmışdır. Əsrin sonu elmi və texniki inkişafda bir sıra sıçrayışlar həmçinin xeyli təzə sənaye sahələrinin ortaya çıxması ilə qeyd olundu. Hökumətin tənzimlənməsi sosial ehtiyacları qarşılamaq, sosial baxıman reala keçirilmiş siyasəti üçün önəmli hala gəldi. Beləliklə, bu vaxtdan təzə iqtisadi ehtiyaclar bazarın öhdəsindən gələ bilməyəcəyini ortaya çıxardı.

1930-cu illərin yüksək səviyyəli sənayeləşmiş ölkələrini vuran "Böyük Depressiya", klassik məktəbin makroiqtisadi məsələlərin həllinə görə dövlət tənzimlənməsi vasitəsi ilə mümkünsüz olduğunu göstərdi. O vaxtdan bəri ictimai bazar iqtisadiyyatının ölçüsü onun sivilizasiyasının ölçüsü oldu.

20-ci əsrin 2-ci yarısından etibarən, müasir iqtisadiyyat məktəblərinin həll etdiyi əsas problem iqtisadiyyatın dövlət baxımdan tənzimlənməsi problemidir. Məktəblər arasındakı fərqlər yalnız iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin dərəcəsini və dövlətin müdaxiləsinin üsullarını və formsını seçməkdədir.

Neoklassik cərəyan nümayəndələri aşağıdakı istiqamətlərlə fərqlənirlər: Vergi yükünün azaldılması; məcmu təklifin artırılmasına üstünlük; qiymətin ümumi səviyyəsinin sabitliyinin təmini; üstünlüyün verilməsi; dövlət məsrəflərinin azaldılması; pul dövriyyəsinin gücləndirilməsi; mülkiyyətin özəlləşdirilməsi; inflyasiyanı azaldılması və s. (İqtisadiyyatın tənzimlənməsi,mühazirə mətni)

Neoklassik məktəbi 90-cı illərə kimi neoliberalizm adlandırılırdı. Onun 3 istiqaməti differensiya olunurdu:

1) Çikaqo məktəbi (Milton Fridmen);

2) London məktəbi (Fridrix Xayek;

3) Frayburq məktəbi (Valter Ouken, Lyuqvq Erxard).

Fridrix Fon Hayek öz yaradıcılığında insanın azadlığı prinsipini əsas götürməklə, qeyd edirdi ki, iqtisadiyyatın məqsədi özünü inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır.

V.Oyken zənn edirdi ki, rəqabətin qorunmasını ölkə özü təmin etməlidir. Onun fikirlərinə əsasən dövlət sosial ziddiyyətlərin həll edilməsi, sahibkarlığa yardım, təbəqələşmənin aşağı enməsi, yaşayışın yüksəldilməsini kimi məsələləri həll etməlidir

Keynsə görə bazar iqtisadiyyatı dövlət təsiri olmamış davam edə bilməz. Sözügedən nəzəriyyə dövlətin aktiv müdaxiləsini əsas tutur.

Böyük böhran illərində (1929-1933) aşkar olundu ki: bazar sistemi kənardan müdaxilə olmadan bu durğunluqdan çıxma qüvvəsi yoxdür. Həmin zaman dövlət müdaxiləsi şərt idi. Beləliklə bunlar Keyns təliminin yaranmasına gətirib çıxartdı və tənzimlənən bazarın əsasını qoydu. Keynsə görə dövlət bu tədbirləri görməlidir:

- Əmtəə xidmətlərinin istehsalını artırmaq;
- investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq;
- təklifi artırmaq;
- şəxsi istehlakın artırılması;
- vergi yükünün səviyyəsinin artırılması;
- hökümət xərclərinin artırılması;
- büdcə-vergi siyasətinə üstünlük verilməsi və s.

Keynsçilikdə tam məşğulluq vacib məqsəd kimi çıxış edirdi. Keynsin tərəfdarları bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləyici bir sistem olmadığını və dövlətin iqtisadiyyatda mühüm rol oynadığını düşünsələr də, klassik və neoklasik məktəbdə əksinədir.

Monetarislər iqtisadiyyata dövlət təsirini qəbul etsələr də, onun müəyyən çərçivələrdə olmasını və yalnız pul parametrləri ilə reallaşmasını qeyd edirdilər. Beləliklə Keynsçilik nəzəriyyəsindən fərqli olaraq monetaristlər tənzimlənmənin dolayı növünü əsas tutur. Monetaristlərə görə bazar təsərrüfatı yalnız daxili tendensiyaların gücü hesabına sabitliyə çatması mümkündür. Sabitliyin pozulması halı olarsa bu xarici müdaxilənin səbəbindən yaranır.

“Təklif iqtisadiyatı” nəzəriyyəsinə görə vergilərin artırılması qiymət və xərclərin artmasına, bu isə inflyasiyanın artmasında başlıca səbəb olacaqdır. Buna çarə kimi isə vergilərin azaldılması, investisiyaların stimullaşdırılmasını irəli sürür. Onlara görə gəlir, əmanətlərin artımı yığım və investisiyaların artımına gətirib çıxardır. (N.Q.Menkyu, 2009)

Dövlətin iqtisadiyyatımıza göstərdiyi müdaxiləsinin həddi, formaları, artımı və azalması problemi aktual olaraq qalmaqla yanaşı təsirin gücləndirilməsinin zəruriliyi haqda təkliflərə çox rast gəlinir. Bu əsasən aşağıdakı şərtlərlə bağlıdır:

Dövlət iqtisadiyyatda daim mövcuddur və onun tam itməsi əsas hesab edilmir; dövlət funksiyalarının həcm və vasitələri. Bu funksiyalara aiddir:

1) Qanunvericiliyin formalaşdırılması

2) Müdafiə və təhlükəsizlik, kənardan gələn təhlükələrdən müdafiə

3) Sabitliyin təmini

4) İnkişaf üçün faydalı institutların formalaşması

5) Sosial zəif təbəqələrin mudafiəsi və onların sosial təminatı

6) Təbiətin qorunması

7) Bazar iflaslarının qabaqlanması

8) Dövlətin birbaşa nəzarətinin; ekoloji təhlükəsizliyinin təmini.

İnstitutsionalistlər dövlətin təhsil, səhiyyə, ekologiyaya diqqətini zəruri hesab edirdilər.

Son dövrlərdə təcrübədən məlum olur ki, əksər ölkələrdə müxtəlif tipli modellərin bir-birilə yaxınlaşmaya meyli güclənmişdir. Bu isə qloballaşma, kapital axınlarının intensivləşməsi, dövlətlərin asılılığının artması ilə əlaqəlidir.

Tənzimləmə son dərəcə vacibdir, çünki tənzimləmə təkcə iqtisadiyyatdakı makro səviyyədə potensial təsirlərə malik deyil, həm də şirkət və fərdlərin mikro səviyyəsində potensial təsirlərə malikdir. Tənzimləmə ətraf mühitin dəyişməsinin nəticələri və ya bəzi hallarda reaksiya göstərməklə proaktif şəkildə inkişaf edə bilər. Məsələn, bazarda texnoloji inkişaflar nəticəsində meydana çıxan dəyişikliklər, yeni ünsiyyət vasitəsi və kompüter tətbiqləri müxtəlif tənzimləməyə, proaktiv və

reaksiyaya səbəb olmuşdur. Tənzimləmə, maliyyə böhranı və keçmişdə baş vermiş istənməyən davranışlara və ya hərəkətlərə cavab olaraq inkişaf etmişdir.

Tənzimləmə zəruridir, çünki bazar həlləri hər vəziyyət üçün kifayət deyil. Maliyyə tənzimləmə cəbhəsində əhəmiyyətli bir problem - sistemik risklə (maliyyə sisteminin uğursuzluq riski) və maliyyə qurumlarının risklərin götürülməsinin nəticələri ilə necə məşğul olmaqdır. Digər cəbhələrdə əmək tənzimlənməsi, ətraf mühitin tənzimlənməsi və elektron gizlilik kimi məsələlər daha da artır. Tənzimləmə strukturunda dəyişikliklər və tənzimləyici qeyri-müəyyənlik biznes qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Maliyyə sənayesindəki peşəkarlar qarşısında duran əhəmiyyətli çətinliklərdən biri, tənzimləyici mühitdə və xüsusi qaydalarda potensial dəyişikliklərin nəticələrinin öhdəsindən gəlmək və anlamaqdır.

Dövlətin iqtisadiyatı tənzimləmə mexanizmi dövlət bölməsinin miqyasına (digər bölmələrlə olan nisbətinə) təsir edir. Tənzimləmə mexanizmləri müxtəlif olub bir-birindən miqyasına, formasına, metodlarına görə çox fərqlənirlər. Bu modellərdən hansının səmərəli olması şərait və amilə uyğunluqdan asılıdır. O, ölkənin miqyası, tarixi, ənənəsi və s amilləri əks olunur.

Dövlətin tənzimlənməsində səmərəliliyə sahib olmaq üçün məqsədlər və seçilən vasitələr uyğun olmalıdır. Tənzimlənmənin səmərəliliyini aşağıdakı vasitələrlə qiymətləndirmək olar:

- Proqnozlaşdırılan və nail olunan göstəricilərin müqayisə olunması
- Oxşar milli iqtisadiyyatlar əsas götürülərək göstəricilərin müqayisə olunması
- Ölkənin təhlükəsizliyinin faktiki və hədd göstəricilərinin əlaqələndirilməsi.

Səmərəliliyin müəyyənləşməsi üçün dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərini qruplaşdırsaq bunlar ortaya çıxır:

- tənzimləmə obyektləri;
- tənzimləmə formaları;
- tənzimləmə metodları;
- tənzimləmə resursları alətləri və s.

Tənzimləmə ehtiyatlarına dövlətin maliyyə ehtiyatlarını, iqtisadiyyatın dövlət bölməsi, mərkəzi bankın nəzarətindəki pul kütləsi, qanunvericilik, informasiya

istifadəsi və s. aid etmək olar. Bazar iqtisadiyyatnın bir çox müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, məhs bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətdə məsələlərin həll olunmasına acizdir və kənardan bir müdaxiləyə ehtiyac duyur. Xüsusən də gəlirlərin ədalətli bölgüsü, azad rəqabət şəraitinin təminini, tam məşğulluğun əldə edilməsi, və s. hallarda bazar iqtisadiyyatı effektiv nəticə vermir. Əsas məsələ isə bazarın tənzimlənməsidir. Bu isə əmtəə-pul məsələlərinin qaydaya salınmasından başlanmalıdır. Bu zaman isə cəmiyyətin maraq və tələbləri uzlaşdırılmalıdır.

Bazarın təsirini araşdırarkən əsas götürülməlidir ki, o dəqiq struktura malikdir. O həm öz-özünə yaranma, həm də təşkilatçılıq qabiliyyətinə malikdir. Bütün götürüləbilən şablonlarda iqtisadi siyasəti qanunvericilik əsasında dövlət idarəetməsinin reallaşdırdığı məqsəd və nail olma tədbirləri verilir. Geniş mənalı olduğundan fərqli iqtisadi siyasətlərdə düzgün formada konkretləşməsi vacib hesab ediləndir. Başqa yöndən siyasət bəhanəsi ilə hakimiyyətin qorunması və saxlanması üzrə çıxış edir. Nadir halda siyasətin elmi, siyasi, iqtisadi yöndən əsaslandırılaraq alternativlərdən yaxşısının götürülməsi, qeyri-rasional olan, subyektiv yanaşmaya əsaslanaraq hakimiyyəti saxlamaq, şəxsi keyfiyyətləri hesab olunan səviyyə, bilik və təcrübəsinin, ölkədəki güclərin təsiri ilə yaranması iqtisadi siyasətin nəzəri, metodoloji əsaslarının təhlil olunmasını zəruri edir.

Siyasətin fərqli cəhəti odurki, çox varianta məxsus olmalı və aşkar olmaqla bərabər reala dönüşməsində qəbul edilən fikirlər xüsusi sistemlərin layiqincə həyata keçiriləcəyi funksiyalardan ətraflı, eyni zamanda onlardan asılı vəziyyətdə olmamalı, amma funksiyalarla əlaqələndirilməlidir. Sözgedən siyasət, resursların yardımı ilə tənzimlənməsində istifadə edilən tədbirlər toplusunun konsepsiyasını əks etdirir.

İqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin izahına institusionalist və ordoliberallar tərəfindən müxtəlif şəkildə baxmaq olar. Məs., amerikan institusional konsepsiyalarından biri ictimai seçim nəzəriyyəsini özündə ifadə edir. Və buda səsvermə prosesinin təhlilindən ibarət olur.

Ordoliberal almaniya məktəbin davamçıları bu seçim sistemini yox, dövlət məsələlərinin həllində siyasətin, iqtisadiyyatın qarşılıqlı şəkildə əlaqəsini təhlil edir.

İşsizliklə inflyasiya arasındakı baş verən ziddiyyətin ətraflı təhlili onu izah edir ki, məşğulluq səviyyəsi yüksəkdirsə, onun gəlirlərinin məcmu səviyyəsi çox olur. Öz növbəsində, tələbi artırır, nəticəsində qiymətlər qalxır.

Xidmətlərin istehsalı artır, iqtisadi artım dövründə əmək haqqının dərəcəsi bütövlükdə istehsalın artımına üstün gələ bilər. İnflyasiyanın xeyli güclənməsi böhran formalaşdıra bilər. Həmçinin məşğulluğun xeyli aşağı enməsinə gətirib çıxarır. İki alternativ məqsəddən hansı birini üstün tutmaq seçimini edən zaman səmərə prinspinə əsaslanır: öncəliklə, məsələnin həll olunması lazımdır ki, əks halda həyata keçirilməməsi ölkənin iqtisadiyyatına ziyanlıdır.

İqtisadiyyatda 2 aparıcı məsələni yoluna qoymaq növbələşmə formasında baş verir (işsizlik və inflyasiya). Təcrübə onu izah edir ki, problemin həllində müvəffəqiyyət qazanarkən, başqa problemin dərinləşməsi qaçılmazdır. Bu zaman siyasətdə məşğulluğun max, inflyasiyanın isə tam əksinə minimum olmasına sahib olmalıdırr. Məşğulluğun dərəcəsini artırmaq üçün büdcədən vəsait ayırır azalmasına zəmin yaradır. Dövlət qısamüddətli dövrdə monetar və fiskal məqsədlər arasında güzəştlər edərək yararlanır.

Tədiyyə balansındakı saldonun (ixrac və idxal arasında balansın) 0 olmasına səbəb olmaqdır. Buna pul-kredit, valyuta siyasətlərinin yardımı nəticəsində nail olunur, valyuta məzənnəsi bank faizini dəyişir, eyni zamanda ixrac və idxalın səviyyəsinə təsir göstərir, istehsalçıların öz marağlarının gözlənilməsi əsas şərt olaraq qoyulmasa iqtisadi artımda, yəni istehsalın dərc və əmək haqqının dərəcəsi başqa ölkələrə nəzərən aşağı düşməsində, eyni zamanda inflyasiya ilə əlaqəli maniələr meydana çıxa bilər. Burada pul-kredit, valyuta, vergi siyasətlərini reallaşdıran vaxt məqsədlər arasında güzəştlər gözlənilir. Siyasətin ən vacib məqsədlərinə endogen (məşğulluq səviyyəsi, inflyasiya, istehlak, investisiya, valyuta məzənnəsi, faiz dərəcəsi) və ekzogen (xarici təsirli amillər, xərcləri, pul kütləsi) təsirlər özünü göstərir. Bu vaxt iqtisadi siyasəti hazırlayan, eyni zamanda reallaşdıran orqanların qərarlarını, digər vəziyyətdə hansı formada davranmalarını öyrənən iqtisadi siyasətləri bir birindən fərqləndirirlər. (M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn, 2010)

II FƏSİL. ÖLKƏMIZDƏ MİLLİ İQTİSADI MARAQLARIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN VƏZIYYƏTI VƏ İSTIQAMƏTLƏRI

2.1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının modelləri, milli iqtisadi marağın əsas istiqamətləri

Respublikamızda milli iqtisadi marağların təmin edilməsi əsas olub və bu yolda o müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Beləliklə bu yolda onun inkişafinın modeli formalaşmışdır. Sözügedən modelinə nəzər salarkən onu müxtəlif dövrlərə bölmək lazımdır. Bu model 3 dövr üzrə fərqləndirilir və onlara ayrılıqda nəzər yetirək.

İlk dövr milli iqtisadiyyatımızın formalaşmasının ilk mərhələsidir. Bu dövr iqtisadi ədəbiyyatlarda keçid dövrü kimi dəyərləndirilir. Bu dövr əsasən 1993-2003-cu illəri əhatə etmişdir.

Birinci mərhələdə istehsal səviyyəsində sürətli azalma, təsərrüfat və maliyyə əlaqələrinin pozulması, qiymət və inflyasiya payının artması, gəlirlərin azalması, işsizlərin sayının durmadan artması və s. kimi hallar yaranmışdır. Ulu Öndərin rəhbərliyinin ilk dövründə inanılmaz iqtisadiyönümlü yüksəlişə nail olundu. Bu dövrdə Azərbaycan sürətli formada inkişaf edir, yenilənir, dəyişirdi. İnkişaf nəticəsində istehsal böyüməklə yanaşı, yeni və səmərəli istehsallar yaradılırdı. Kənd təsərrüfatında taxılçılıq və maldarlıq yerini, daha səmərəli - üzümçülük, tərəvəzçilik və pambıqçılığa verirdi. Beləliklə iqtisadiyyat böyüyür, həmçinin yeni iqtisadiyyat formalaşırdı. Bu isə əsaslı islahatlar, dəyişikliklər tələb edirdi. Burada ən əsas məqsəd də iqtisadiyyatın tərəqqisinin kəmiyyətcə deyil, struktur və keyfiyyətcə təkmilləşdirilməsi hesabına əldə edilməsi idi. Sənayə sahələrinin yeni növlərinin, əsasən də neft maşınqayırmasının inkişafi yeni - yeni sahələrə keçid bunlara misal edilə bilər.

Bazara keçid müddətində irəli sürülən konsepsiyasın əsasını iqtisadiyyatın inhisarsizlaşdırılması, mülkiyyətin özəlləşdirməsi, müstəqil sahibkarlığın mövcud olması göstərir ki, siyasətdə əsas xidmət sferasının, ticarətin, sosial sferanın və s. özəlləşdirilməsindən başlanması əsas şərtlərdən idi.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra Ulu Öndər H.Əliyevin tanıtdığı siyasət

ölkəmizdə çox böyük nailiyyətlərə səbəb olmuşdur və yeni model - Azərbaycan modeli yarandı. Yeni modelin əsas istiqamətləri müstəqil, azad iqtisadiyyatın formalaşması, milli iqtisadiyyatın təsərrüfat sisteminə rasional şəkildə inteqrasiyası, ümumi qloballaşma və s. ibarət idi.

Respublikanın iqtisadi və inkişaf modelinin müxtəlif özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Onlardan biri də müstəqilliyin ilk zamanlarında baş tutan islahatlar idi. Ən əsası kənd təsərrüfat sistemində reallaşdırılan birgə təsərrüfat sahələrinin ləğvi və torpaqların ödənişsiz paylanması, həmçinin bəzi əmlakların özəlləşdirilməsi həmçinin digər belə islahatlar nəticəsində ölkənin müdaxiləsi artmışdır. Kənd təsərrüfatında inkişafa görə məsuliyyət kənd əhalisinin, o cümlədən digər mülkiyyətçilərin üzərinə düşürdü. Beləliklə dahi öndərin milli dövlətçilik konsepsiyası öz təsdiqini taparaq çox mülkiyyətli iqtisadiyyat formalaşmış, xarici ölkələrlə münasibətləri, qlobal iqtisadi əlaqələri təkmilləşdirilmişdi.

Azərbaycan hökumətində müstəqillik əldə edildikdın sonra qəti addımlar atılmışdır. Özəlləşdirmənin reallaşdırılması iqtisadiyyatda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu və liberal, azad iqtisadiyyatın formalaşmasına təkan verdi. Beləliklə ölkədə ciddi irəliləyişlər oldu: iqtisadi sabitlik bərqərar oldu, müxtəlif investisiyaların sayı, həcmi artdı, xalqın yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmağa doğru irəlilədi. İqtisadiyyatda təkcə neft sektoru deyil, neft sektorundan savayı sahələr baxımdan da ciddi addımlara təkan verildi, islahatlar həyata keçirildi. (Əli Əhmədov, (8 may 2010), Azərbaycan modeli, s.4)

"Əsrin müqaviləsi" 20.09.1994 tarixində imzalandı. Bu müqavilə ilə neft strategiyasında yeni bir dönəmin, əsası qoyuldu. Müqavilə milli maraqların təminində güclü strateji razılıq idi. Azərbaycan özünəməxsus neft-qaz ehtiyatları, maddi sərvətləri ilə öz hakimliyini sübut etdi. Bu müqavilə ilə respublikamızın beynəlxalq proyektlərdə iştirakı, İpək Yolunun yenidənbərpası, beynəlxalq nəqliyyat-trans dəhlizlərinin ölkə ərazisindən keçməsi üçün şərait yaradıldı. (https://president.az/azerbaijan/contract). 1995-ci ilin də bir digər əhəmiyyətli hadisəsi isə konstitusya qəbulu idi. Bu strateji cəhətdən mühüm hadisə olaraq yeni

qanunların qəbulunu, qanunların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını ölkənin inkişafını, qlobal inteqrasiyasını təmin edirdi.

İqtisadi ölkə modelinin yaradılması sahəsində aqrar islahatlar geniş rol oynamışdır. Bu həm iqtisadi strukturu, həmdə cəmiyyətin yerləşməsi ilə əlaqəli olmuşdur.Həmin dövrlərdə iqtisadiyyatda sənayə sahələrinin payının artırılmasına cəhd edilməsinə baxmayaraq təsərrfat sisteminin çəkisi yüksək olmaqda davam edirdi.

Bu sahə işçilərin cəlbi əhalinin kənd yerlərində yaşamasına görə vacib rol oynayırdı. Bu əhalinin çox hissəsinin yaşadığı kəndi bazar sisteminə cəlb etmək vacib şərt idi. H.Əliyev buna görə aqrar islahatlara xüsusi önəm verirdi və aqrar islahatlar həyata keçirirdi. Torpaqların kəndlilər arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutan aqrar siyasətə görə torpaqlar bölünə bilsədə onu əkmək və becərmək üçün texnikanın fərdi təsərrüfatlar arasında bölünməsi mümkünsüzdür. Bütün torpaqların buna görə işlənməsi mümkün olmayacaqdır. Bütün bunlar aqrar sahənin islahatlarının riskləri olmuşdur. Lakin ədalətlilik prinsipinin reallaşdırılması, kəndlidə mühüm sahibkarlıq xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması prinsipləri, gələcək inkişafa inam cəsarətli addımların atılmasına stimul verirdi. (Asif Şirəliyev məqaləsi, Xalq qəzeti, (15 avqust 2010), s.3)

Müstəqilllik əldə edilməsinin ilk çağlarında ölkənin maliyyə problemi yaşaması iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin, inkişafın həyata keçirilməsinə mane olmuş, zəngin qaz, neft ehtiyatlardan istifadəyə əngəl törətmişdir. Nəticədə ölkəyə xarici sərmayələrin sövq edilməsi tək çarə hesab edilmişdir. Burada ölkəmizin zəngin qaz, neft resurslarının işlənməsi məqsədi güdülürdü, lakin başqa bir tərəfdə isə fərqli-fərqli beynəlxalq şirkətlərin biznes sahəsinə olan marağları dayanırdı. Buna baxmayaraq ölkənin zəngin ehtiyatları böyük maliyyə vəsaitlərinə çevrilməklə irəlidəki inkişafin əsasını qoymağa başlamışdı və gələcək islahatlara, idarəetmə metodlarının həyata keçirilməsinə stimul olmuşdur. Azərbaycan artıq dünyada tanınmağa və güvənilir şəxsiyət kimi qəbul edilməyə başladı.

Müstəqilliyin ilk illərinin sosial sıxıntılar, işsizlik, yoxsulluq sosial ədalət məsələlərini birdə gündəmə gətirmişdir. Bu an əsas rol dövlətin üzərinə düşürdü və

dövlət ehtiyacların təmini öz üzərinə götürüb tənzimləməli idi. Mühüm məsələ bu iki zidd sistemin uğurlu sintezinin yaradılması idi, hansı ki bu sintez inkişafa zəmin verməli idi. H.Əliyevin müdrik, siyasəti,uzaqgörənliyi nəticəsində bu sintez yaradıldı və sosial bazar modeli adlandırıldı. Bu sistem həm azad, sağlam rəqabət meyllərini, sahibkarlıq, mülkiyyət münasibətlərin, həmçinin cəmiyyətin qayğılarının, ehtiyaclarının dövlət tərəfindən nəzarətini nəzərdə tuturdu.

İnkişaf modelınin 2-ci dövrü milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə xidmət göstərən planların həlledici dövrüdür. Bu mərhələ 2003-2013-cü illərə təsadüf edilir. Bu dövr milli maraqların dünya miqyasında möhkəmləndirilməsi mərhələsi olub, tərəqqinin yüksək dinamikasını özündə ehtiva edir.

On ilə yaxın dövrdə iqtisadiyyatın üç dəfə, dövlət gəlirlərinin on dəfədən artıq çoxalması təbii ki, yaranan təzə münasibətlərin səmərəliliyindən xəbər verirdi. Bu dövrdəki böhran yeni iqtisadi modeli bir növ sınağa çəkmişdir. İllərin (2008-2009) ağır böhranından ən az təsir və zərərlə yan keçməyi bacaran ölkəmiz haqqında bir sıra maliyyə, iqtisad mərkəzlərinin hesabatlarında məlumatlar genişliklə öz əksini tapıb.

Azərbaycan modelinin vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi regional inkişafin sürətləndirilməsi xətti əhəmiyyəti kəsb etməkdədir. İnkişaf mərkəzi olan Bakı rayonlar arasında yaranan fərqliliklər iqtisadiyyatda səmərəsiz strukturun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu da inkişafa mane olmaqda davam edirdi və nəticədə mərkəz və rayonlar arasindaki fərqliliklər artmaqda idi. Eyni zamanda ayrı-ayrı bölgələr də öz arasında kəskin fərqlənirdi. Bu ölkə iqtisadiyyatına hələdə mənfi təsir göstərməyə davam edirdi. Həmçinin bu bölgələr öz ehtiyaclarını ödəmək potensialına malik olmadığından, onların mərkəzdən maliyyələşməsinə ehtiyac yaranırdı. Beləliklə Azərbaycanın iqtisadi yöndə inkişafi üçün sərf edilməsi lazım olan vəsaitlər regionların tələbatlarının ödənilməsinə sərf edilirdi. (Tofiq Hüseynov, 2005)

Vəziyyətin həll edilməsi yolunda həlledici yol kimi Prezident İ.Əliyevin (2004) təşəbbüsülə regionların tərəqqisinin proqramı qəbul olundu. Proqramın qəbulu nəticəsində müsbətə doğru irəliləyişlər yarandı. Bunlardan bəzilərinə nəzər

yetirək:

- Strukturda yaranmış kəskin fərqlər azaldıldı;
- regionlarda iqtisadi inkişafda irəliləyiş təmin edildi, iqtisadi fəallıq artdı;
- ümumi inkişaf müstəvisində regionların çəkisi yüksəldi;
- məşğulluq səviyyəsində irəliləyişə nail olundu işsizliyin aradan qaldırılmasında ciddi uğurlar əldə olundu;
- həyat səviyyəsi yaxşılaşdırıldı

İqtisadi yöndə inkişafda regionların rolu daim artır, inkişafin yeni modelinin vacib tərkibi kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan öz neft ehtiyatlarına görə müqayisədə dünya ölkələri içərisində fərqlənir və dünya neft ehtiyatları içərisində 0,6 % yer alır. Onun düzgün tənzimlənməsi vacibdir. Bu məqsədlə neft, qaz qazanclarının idarəsi strategiyası AR Prezidentinin 27.09.2004 tarixli 128 №-li Fərmanı ilə təsdiqlənmişdir.

Son dövrlər ölkəmizin qarşıya qoymuş olduğu əsas məqsədi idxalı azaltmaq, ixracı isə stimullaşdırmaq, yerli istehsalı artırmaqdır. Bu məqsədlə Dövlətin İnvestisiya proq. qəbul edilmiş, infrastruktur layihələri qəbul olunmuş, onlar əsasında özəl sektorun təkmiləşməsi və inkişafı, rəqabət yönümlü məhsulların istehsalı artırılmışdır. (AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, 2007)

Bu dövrlərdə ölkədə baş vermiş dirçəlişlərə misal çəksək, görərik ki, yeni model düzgün istiqamətdə irəliləyirdi. Yeni açılmış iş yerlərin sayı artır, məşğulluq yüksəlir, işsizlik səviyyəsi 5.1%-ə enmişdir.

2003-cü ilin göstəricilərinə əsasən yoxsulluq həddi 49% hesab olunmuşdursa, 2012-ci ilin göstəricilərində bu 6% təşkil etmişdir. İqtisadiyyata 140 mlrd dollar miqdarında yatırım qoyulmuşdur və ölkədə valyuta ehtiyatları miqdarı artaraq 48 mlrd dolları keçmişdir.

Respublikanın sözügedən modelinin sonuncu, üçüncü mərhələsi kimi 2013-2018-ci illəri götürə bilərik. Bu dövr iqtisadi ədəbiyyatlarda modernləşmə dövrüdür, modernləşmə strategiyasının tətbiqi dövrüdür. Bu isə ölkəmizin hazırki inkişaf xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Ölkə modeli kimi iqtisadiyyat və digər sektorların müasirləşməsi və bunun əsasında yaranan yeni növ inkişaf yolları,

istiqamətlər başa düşülür.

Modernləşmə bu mərhələlər içində ən əhəmiyyətlisi hesab edilir. Çünki, məhz onun sayəsində ölkədə olan mövcud vəziyyət, cari real şərait müşahidə edilir, digər dövrlər üçün plan və proqnozlar qurulur, strategiyalar işlənib hazırlanır. Azərbaycanda modernləşmənin məzmunu və strukturunu nəzərdən keçirsək, bu nəticə çıxar:

İqtisadi modernləşmə iqtisadi sahədə modernləşmədir. Bu modernləşmə fenomeninin təzahürüdür. İqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi iqtisadi modernləşmə fenomeni və modernləşmə teorilərinin sahəyə əsaslanan bir nəzəriyyədir. Hal-hazırda təxminən iki ədəd nəzəriyyə əhatə edir: klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi və ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi.

1. Klassik İqtisadi Modernizasiya nəzəriyyəsi

Klassik modernləşmə nəzəriyyəsinin mühüm bir hissəsi olan klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi 1950-ci illər və 1960-cı illərin ətrafında yaranmışdır. 1960-cı ildə Amerikalı iqtisadçı Rostow "İqtisadi böyümə mərhələləri" adlı kitabı nəşr etdi və bu, klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsinin doğumunu qeyd etdi. Bu günə qədər klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi hələ də universallaşmış və tam nəzəri sistemə malik deyildir və bu, geniş miqyaslı, zaman-ləyaqətli iqtisadi nəzəriyyələrlə bağlıdır. Əslində, klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi klassik iqtisadi modernləşmə üzrə akademik düşüncələrin toplusudur.

İkincisi, iqtisadi inkişaf mərhələləri nəzəriyyəsi. 1960-cı ildə Amerikalı iqtisadçı Rostow iqtisadiyyatın beşinci mərhələsini iqtisadi artımın mərhələləri (Rostow 2001) adlı kitabında təqdim etdi və 1971-ci ildə Siyasətdə və böyümə mərhələlərində altıncı mərhələyə əlavə etdi. Bu mərhələlər: ənənəvi cəmiyyət, çəkilmə, çəkiliş, qabaqcıllıq, yüksək kütləvi istifadənin yaşı və həyat keyfiyyətinin təqib olunması üçün ön şərtlərdir. İkinci beşinci mərhələlər klassik iqtisadi modernizasiyaya düşür.

Üçüncüsü, sənayeləşmə nəzəriyyəsi. Sənayeləşmə iqtisadi müasirləşmənin təməlidir. Sənayiləşmənin heç bir universallaşmamış təsviri yoxdur. Ümumiyyətlə, dar mənada sənayeləşmə sənayenin payı milli gəlir və məşğulluq strukturlarında

artmağa davam edən prosesə aiddir; geniş mənada sənayeləşmə, milli iqtisadiyyatın hərtərəfli sənayeləşdirilməsinə, o cümlədən sənayenin payının artırılmasına və kənd təsərrüfatının milli gəlir və məşğulluq strukturlarında azalma davam etdiyinə və sənaye istehsalının rejimi və ideyalarına daxil olma prosesinə aiddir bütün iqtisadi sahələrə daxildir. Sənayeləşmə tipləri və modellərinə dair çox sayda akademik yazı var.

Dördüncü, iki hissə model. 1950-ci illərdə Lewis "iki bölmə modeli" ni təqdim etdi. O, inkişaf etmək dövründə olan ölkələrin iqtisadiyyatının iki şöbədən ibarət olduğunu fərz edir: biri böyük kənd əhalisi olan ənənəvi kənd təsərrüfatı idarəsidir və sıfir marginal əmək məhsuldarlığına malik olan yalnız əsas canlılıq təmin olunur; digərində əmək məhsuldarlığı yüksək olduğu və çöl ərazilərində olan çoxlu işçi qüvvəsi əmələ gələn şəhər yerlərində müasir sənaye şöbəsidir. Kənd təsərrüfatı şöbəsi ilə sənaye bölməsi arasında əmək haqqı boşluğu var və iqtisadi mexanizm kənd təsərrüfatı işçi qüvvəsini sənaye şöbəsinə daxil edə bilər. Kənd işçi qüvvələrinin payı və torpaqların azaldılması kimi, kənd işçi qüvvəsinin marjinal məhsuldarlığı artacaq, əmək haqqının artırılması. İqtisadi fəaliyyətlər, ənənəvi kənd təsərrüfatından müasir sənayeyə keçid olaraq, bir balansla nəhayət çatacaq və iqtisadi strukturun çevrilməsini tamamlayır.

2. Ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi

Ümumi iqtisadiyyatın modernləşdirmə nəzəriyyəsi 18-ci əsrin 21-ci əsrlərindəki iqtisadi modernləşmə hadisələrinin nəzəri təfsiridir. İqtisadi sahədə ikinci modernləşmə nəzəriyyəsinin tətbiqi və ilk dəfə Çinli alim He Chuanqi tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ümumi iqtisadiyyatın modernləşdirmə nəzəriyyəsi ümumi nəzəriyyəni, filial nəzəriyyələrini və əlaqəli nəzəriyyələri əhatə edir. İkinci iqtisadi modernləşmə və inteqrasiya olunmuş iqtisadi modernizasiya haqqında mövcud məlumatlarımız məhduddur. Ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi daha çox tədqiqat və gələcək inkişafi gözləyir.

Birincisi, iqtisadi modernizasiyanın tərifi.

İqtisadi modernləşmə iqtisadi sahədə modernləşmə təzahürüdür. İqtisadi modernləşmənin konkretləşdirmələri aşağıdakılardır: İqtisadi modernləşdirmə 18-ci

əsrdə sənaye inqilabından sonra iqtisadiyyatın beynəlxalq sərhəd dəyişikliyinə və beynəlxalq rəqabətə, müasir iqtisadiyyatın formalaşması, inkişafi, transformasiyası və beynəlxalq qarşılıqlı təsirini əhatə edir. Yenilik, iqtisadi elementlərin seçilməsi, yayılması və çıxarılması, eləcə də ölkələr iqtisadiyyatda dünya səviyyəsini inkişaf etdirmək, üçün beynəlxalq rəqabət, fərqlilik və təbəqələşdirmə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

İqtisadi modernizasiyanın ifadələri aşağıdakılardır: İqtisadi modernləşdirmə qlobal, milli və regional iqtisadiyyatların modernləşdirilməsini, iqtisadi davranışların, iqtisadi strukturların, iqtisadi sistemlərin və ideyaların modernləşdirilməsini, iqtisadi təchizatın müasirləşdirilməsini, iqtisadi dövriyyəni, iqtisadi dağıdıcılığı, iqtisadi tələblər və iqtisadi mühit, kənd təsərrüfatı kimi iqtisadi sektorların modernləşdirilməsi və iqtisadi modernizmin temporal və məkan dağılımının dəyişməsi.

Ümumiyyətlə, iqtisadi modernləşmə iqtisadi dəyişikliklərin qlobal sərhədlərinə, eləcə də qlobal sərhədlərə çatma və davam etmə prosesinə aiddir; iqtisadiyyatdan iqtisadiyyat iqtisadiyyatına və sənaye iqtisadiyyatından iqtisadiyyat iqtisadiyyatına, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və adambaşına düşən gəlirlərin davamlı artımını, iqtisadi rifahın, iqtisadi bərabərliyin, bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və beynəlxalq iqtisadiyyatın dəyişməsini əhatə edir. İqtisadi system ölkə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi işində və praktikasında əsas vahiddir; dünya iqtisadi modernləşmə üçün beynəlxalq arenadır, regional iqtisadi modernizasiya milli iqtisadi modernizmin bir hissəsidir və sonuncu mövzuya tabedir. İqtisadi modernləşmə ekolunda dəyişikliklərin bir növüdür.

- infrastrukturun modernləşməsi;
- həyatın təmərküzləşmə və təşkilində, məskunlaşmada müasirləşmə.

Moderləşmə strategiyasının məqsədləri kimi istehsalın artımı, struktur dəyişikliklər, texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə; onların tətbiqinin artırılması, dünyanın iqtisadiyyatına inteqrasiya qloballaşma, yeni və mütərəqqi sahələrin inkişafi, yaradılması, sosial sahələrdə və xidmət sahələrində yüksəlişi bacarmaq və s. göstərmək olar. Burada infrastruktur siyasətini xüsusi göstərə bilərik, hansı ki,

günü-gündən çəkisi daha da artır. Sözsüz ki buda, iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmasına, inkişafina səbəb olur. Yollar, bina və tikililər, körpülər və digər işlərin artımı ölkədə iqtisadi yüksəlişə, məşğulluğa təsir edir. Sözügedən siyasət bir növ sosialyönümlü rol oynayır, gəlirlərin düzgün bölgüsündə əhəmiyyətli amil kimi özünü göstərir. Böhrandan sonrakı vəziyyətdən çıxış zamanı da məhz infrastruktur layihələrin rolu danılmaz olmuşdur.

Müasir dövrdə heç bir irəliləyiş, uğur təbii ki, insan kapitalı, işçi qüvvəsi olmadan mümkün deyildir. Zəngin sərvətlər, infrastruktur, təbii ehtiyatlar bunlar hamsı ixtisaslı kadrlar, mütəxəssislər olmadan inkişafa apara bilməz. Müasir dövrdə bununcün də, diqqət verilən sahələrdən biri məhz təhsil, sosial sferalar, səhiyyədir. İxtisaslaşmış, savadlı cəmiyyət ölkənin inkişafının təməlini təşkil edir. Yeni inkişaf modelinə əsaslanaraq inkişaf yalnız təbii sərvətlərə arxalanmamalıdır. Onlar qənaətli işlədilməli, yeni dəyər yaradılaraq, digər yeni sahələrin inkişafı naminə sərf olunmalıdır. Qısaca olaraq ehtiyatların, neft kapitalının insan kapitalı ilə əvəzlənməsi məqsədində çıxış edir.

Ölkəmiz texnologiyaya əsaslanan iqtisadi sistem, iqtisadiyyat qurmağı planlayır. İntellektual çəkinin artırılması əsas məqsədlərdən biri obrazındadır. Buna görə təhsildə aparılan islahatlar, pulsuz təhsil, dövlət hesabına xaricdə aparıcı təhsil mərkəzlərində təhsil imkanının artırılması, həvəsləndirmə və mükafatlandırma və s. planlar həyata keçirilir.

Keçən il bu və başqa tədbirlər nəticəsində ölkədə ÜDM-də 1%; q/neft sistemində 1,30%; neft sektorunda 0.30% artım olmışdır. ÜDM-in 45,2%-i sənayedə; 9,30 faizi ticarət sahələrində, 6,80 %-i tikintidə, 6,4 %-i anbar, nəqliyyat təsərrüfatı, 5,4 %-i kənd, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, 2,3 %-i ictimai iaşə, turistlərin yerləşdirilməsi, 1,5 %-ni rabitə, informasiya sahələrində, 15,1 %-i başqa sahələrdə istehsal edilmiş, idxal məhsula xalis vergilər ÜDM-nin 8 faizini əhatə etmişdir. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2018)

Bu zamanda rabitə sahələrində və informasiya sahələrində 9.2, anbar və nəqliyyat təsərrüfat sahələrində 7.9, ictimai iaşə, turistlərin yerləşdirilməsi sahələrində 7.6, balıqçılıq sahələrində 4.6, ticarət sahəsində, nəqliyyat vasitələrinin

təmirində 2.7 , sənayedə 1.3 % yüksəliş olmuşdur.

1 nəfərə düşən ÜDM 7378.5 AZN bərabər olmuşdur. Məs, 2014-ci ildə yanvar ayından iyun ayına kimi qeyri neft-qaz üzrə büdcəyə iki milyard 51 mln Azn vəsait daxil olmuşdur, keçən ilin uyğun zamanilə müqayisə olunduqda 15 faiz çoxdur. Bu ilin 1-ci yarısında neftdən qeyri sektorlarda on faizlik artımıda, şübhəsiz, iqtisadiyyatın genişlənməsi tədbirlərindən xəbər verir. DSK araşdırmalarına əsaslanaraq, ölkənin ÜDM-ı sadəcə 3.631 milyard AZN olduğunu bildirmişdir. Sonralar, bu komitəyə görə, ÜDM-nin 66.6%-i qaz və neft sektorundan kənara aiddir. Keçən ilin həmin dövrünə nisbətən bu rəqəm 5.1% artmışdır. ÜDM-nin 36.3%-i sənayenin payına düşmüş, 12.00%-i nəqliyyat vasitələrinin saxlanmasına, ticarətinə, 6.72%-i nəqliyyat və anbarlar, 10.42%-i inşaat, 3.51%-i turistlərin həmçinin yemək paylama xidmətlərinin payına, 3.41%-i meşəçilik, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq sahələrinə, 2.43%-i kommunikasiya informasiya xidmətlərinə, 14.91%-i sosiala, başqa xidmət sahələrinə sərf olmuşdur. (https://www.stat.gov.az/source/industry).

Hal - hazırda AR Prezidenti cənab Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan çoxsaylı islahatlar genişlənmişdir. Sosial iqtisadi yöndə keyfiyyətcə yeni və davamlı inkişafa keçidin əsas mənbəyi yaradılıb. Bunun hədəfi - sosial ədalətlilik, iqtisadi səmərəlilik, ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərini bələdçi tutmaqla, milli iqtisadiyyatımızın yüksəldilməsi, dünyanın təsərrüfat sisteminə əlverişli inteqrasiyası sayəsində əldə edilmiş uzunmüddətli perspektivdə inkişafın təminatından ibarətdir.

Respublikada sahibkarlıq inkişafı ilə biznes şəraitinin daima yaxşılaşdırılması, bu yöndə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyaların, xarici, yerli investisiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması, bu yolla keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal edilməsi AR Prezidentinin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi inkişafin prioritetlərindəndir. Bizim bugün əsas hədəfimiz kainatın təsərrüfat sahəsinə səmərəli inteqrasiyası, sahibkarlığın q/neft strategiyasının tərəqqisinin sürətləndirilməsini əsas tutaraq ölkədə əldə edilmiş dinamik inkişafın davamlı olmasının təmin edilməsidir.

Sahibkarlıq tənzimlənməsi məsələsinin təkmilləşdirilmə sahəsində önəmli addımlar atılmışdır. Sahibkarların haqlarının müdafiəsinin mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqləri nəticəsində müdaxilə olunma halları xeyli azalmışdır.

Sahibkarlığın informasiya ilə, məsləhətlə təminatının gücləndirilməsi eyni zamanda işgüzar əlaqələrin inkişafı sahəsində müntəzəm planlar reala keçir. Bununla bərabər, sahibkarlığa maliyyə köməkliyi sistemi yaradılmışdır. Hazırda bu mənbə orta, həmçinin kiçik sahibkarların maliyyəyə olan tələbatının ödənilməsinin özəyini təşkil edir. Sahibkarlığın inkişaf yönündə qəbul edilmiş normativ sənətlər, iş adamlarında özünəinam hissinin güclənməsini artırmışdır. Sahibkarlıq sisteminin genişləndirilməsinə, xüsusi olaraqda yeni sahibkarlıq subyektinin regionlarda fəaliyyətə keçməsinə təkan vermişdir. Artıq ölkəmizdə fəaliyyət göstərmiş olan sahibkarlıq subyektləri bu sosial təşəbbüslərə fəal qoşulur.

11.02.2004-cü il tarixli təsdiq edilmiş dövlət başçısının Fərmanı ilə "AR-da bir çox bölgələrin potensial inkişaf, həmçinin sahibkarlığın kəskin inkişafı yönündə planlar real hal almışdır. Təzə emal və istehsal müəssisələri yaradılmışdır. Cəmiyyətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşdırılmışdır.

Respublikada biznes mühitinin, sahibkarlığın yaxşılaşdırılmasına hər an qayğı göstərilməkdədir. AR Prezidentinin "bir pəncərə" prinspilə “Sahibkarlıq subyektlərinin forma və fəaliyyət sisteminin" təşkilinin təminatı barəsində" 25.10.2007 tarixli Sərəncamilə aidiyyatı orqan AR-nın Vergilər Nazirliyinin müəyyən etmiş və 01.01.2008 tarixindən tətbiqinə başlanılmışdır. (http://milliarxiv.gov.az/az/bir-pencere-prinsipi)

Ölkəmizdə əlverişli olan biznes mühitinin yaradılması yönündə beynəlxalq təcrübə öyrənilməsi, onun tətbiqi istiqamətində beynəlxalq təşkilatlarla daha möhkəm əməkdaşlıq göstərilir. Kecmiş illər ərzində sahibkarlığı tənzimləyən qaydalar, xeyli liberallaşmış, ölkəmizdədə ixrac rüsumları ləğv olunmuş, maliyə yardım mexanizmi işə salınmışdır. Əlverişli biznes şəraitinin yaradılması, sahibkarlığın inkişaf səbəbilə kəskin formada islahatların aparılması xalqımızın Ulu Öndəri tərəfindən müəyyənəşdirilmişdir. Hal- hazırda Az. Resp. Prezidenti başçılığı ilə ardıcıl formada reala keçirilən inkişafin tələbindəndən qaynaqlanır. Həmçinin bu

onun mərkəzində durur. Respublika iqtisadiyyatının tarazlı və davamlı şəkildə inkişafının təmin olunması, regionların tərəqisinin sürətləndirilməsi həmçinin ölkəmizin sosial-iqtisadı tərəqqisinin hal-hazırkı mövqeyinin prioritet vəzifələrindəndir. Bu məqsədyönlü formadakı siyasət nəticəsində biznes şəraitinin əlverişliliyinin artırılması baş vermişdir. Son dövrlərdə biznes şəraitinin əlverişliliyinin çoxaldılmasına təsir göstərən şərtlərdən birini qeyd edək: vergilərin sayı, sosial sahədə sığorta ödənişləri azaldılmışdır. Vergi dərəcələri 1998-ci ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə endirilməyə başlamışdır. Təşkilatların və müəssisələrin mənfəətindən vergilərin tutulmasının proqressiv formasından proporsional formaya keçilməsi, vergi dərəcəsinin 35%-dən tədricən 22%-ə endirilməsi, ƏDV 18% azaldılması. Xeyli sayda verginin ləğvi, fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulmuş verginin dərəcəsinin max həddinin 55%-dən - 35%-ə endirilməsi, sosial sığortanın ayırmalarının 22 %-dək aşağı endirilməsi vergilərin ümumiləşmiş sayının 9-dək azaldılması, kənd təsərrüfatının məhsullarının istehsalı vasitəsilə məşğul əhalinin torpaq vergisi istisna edilməklə (2009-cu illədək) digər vergilərdən azadı və s. proqramlar biznes mühitinin keyfiyyətinin artımı ilə şərtlənmişdir.

2.2. Ölkənin iqtisadi maraqlarinin təminatında dövlətin tənzimləmə vasitələrindən istifadə

Azərbaycanda dövlətin tənzimlənməsi (1993) tətbiq edilməyə başlamışdır. Bildiyimiz kimi bəzi iqtisadiyyat obyektləri vardır. Bu obyektlərin əsas mahiyəti iqtisadiyatın effektli fəaliyyəti üçün dövlət tənzimləməsini düzgün məqsədlərə istiqamətləndirməkdir. Bunlara isə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- iqtisadiyyatın sahə tərkibi, regional, sosial strukturu və təkrar istehsalı
- iqtisadi tsikl, pul tədavülü, investisiyalar, tədiyyə balansı
- məşğulluq, həyat keyfiyyəti, təhsil səviyyəsi,
- sosial sahənin, ekologiyanın mühafizəsi,
- qiymət səviyyəsinin tənzimlənməsi, antiinflyasiya hadisələri;
- dövlətə məxsus əmlakların özəlləşdirilməsi, antinhisarçılıq, və s.

Bu saydıqlarımız yerli, milli maraqlara söykənərək milli iqtisadiyyatımız üçün əsas sayılır. Lakin bazar iqtisadiyyatında təcrübəyə əsaslanaraq dövlət tənzimlənməsi ölkələrin coğrafi, iqtisadi, milli-mədəni maraqları, adət və ənənələrinə uyğun olaraq fərqli metod və formalarla reallaşır. Sözügedən sistemdə istifadə edilən bu metodları təsnifatlaşdırmaq heç də asan proses deyildir. Təcrübədə istifadəyə əsaslanan təsnifatlaşdırma aşağıdakı kimidir:

-Ümumi metodlar

-Təsadüfi və istisnalıq təşkil metodları

-Xüsusı metodlar

1) Ümumi metodlar metodoloji xarakter daşıyır, metodlara əsaslanırlar. Bu metodları təfəkkür və sistem metodları kimi ayırırlar.

2) İstisna təşkil edən və təsadüfi metodlardan geniş istifadə edilir. Bunların əsas xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin iqtisadi, sosial inkişafinda aparıcı rol oynamalarıdır. Bunlar da statistik, iqtisadi metodlardan və riyazi metodlardan ibarətdir. Günümüzdə təhlil və analiz zamanı ən çox statistik təhlil metodu istifadə olunur. Baxmayaraq iqtisadi qruplaşdırma, büdcə, kredit metodu kimi iqtisadi-riyazi metodlarından çoxmiqyaslı istifadə edilir.

3) Sözügedən sistemdə xüsusi metodlar işlədilən əsas təsniflaşdırma metodlarından biridir. Buda balans metodu, norma və qaydalara əsaslanmış normativ metod, proqram metodu kimi metodları özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindəki bu 3 metodun (ümumi, təsadüfi və xüsusi metod) hal-hazırki bazar iqtisadiyyatında iqtisadi və sosial sistemlərə təsir dərəcələri fərqli ola bilir. Buna görədə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin metodlarının təsnifatlaşdırılmasında ilk məlumatın təhlili, həmçinin birbaşa, dolayı metodlardan istifadə olunur.

İlkin informasiyanin təhlili metodunda milli iqtisadiyyatda həyata keçən bütün proseslər vahid mərkəzdə cəmlənir. Daha sonra əldə edilmiş bu informasiya toplusu vasitəsilə keçmiş dövrlə indiki müasir dövr arasında müqayisə aparılır, təhlil edilir və gələcəkdə baş vermiş problemlərin, uyğunsuzluqların birdə baş verməməsinə görə düzgün, operativ proqnoz edilir. Bu metodların bəzi növləri var:

- Qruplaşdırma metodu: dövlətin özü iqtisadiyyatının tənzimlənməsi zamanı baş vermiş problemin həll yolların tapılması üçün əvvəlcə bu problemləri qruplaşdırır.

- Normativ metod: Dövlət öz iqtisadiyyatının tənzimlənməsi zamanı öncədən öz fəaliyyəti prosesində bəzi qaydalar əsasında normativlər müəyyənləşir, təsdiq olunmuş normativlər əsasında iqtisadiyyat tənzimlənməsi zamanı ehtimal olunan problemlər həll olunur. Misal üçün qanunvericiliklə yaşam standartları nəzərə alınaraq əvvəlcədən min. əməkhaqqı norması təyin edilmişdir. Bu təsdiq edilmiş normativ iqtisadiyyatda əmək haqqının digər səviyyələrinin qəbul olunmasında başlı rol oynayır.

- İndeks metodu: Dövlət bazar iqtisadiyyatı zamanı formalaşmış hər hansısa məhsulun qiymətini əvvəlki dövrlərdə reallaşmış qiymətlə müqayisə edir. Məs. qiymət indeksinin təyin olunması.

- Sturukturlaşma metodu: Dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsində bu metodu istifadə edərkən təyin olunan məqsədləri daha kiçik və əlyetən məqsədlərə bölür. Daha reallaşa bilən, konkret məqsəddən problemin həlli yolu üçün addımlar atılır. Bunçün metoda "məqsədlər kötüyü" də deyirlər.

- Sosial metodlar: Dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsində bu metoddan istifadə zamanı sosial problemləri birbaşa təyininə görə əhali ilə kompakt şəkildə sorğular təşkil edir. Anketlər doldurulur, müxtəlif müsahibələr aparılır.

- Ekspert metodu: İqtisdiyyatın tənzimlənməsində problemlərin həlli mümkün olmadıqda problemin baş verdiyi sahə üzrə mütəxəssislərdən, onların fikirlərindən yararlanırlar. (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=21)

Dövlət tənzimlənməsinin metodlarının təsnifatlaşdırılmasında ilkin informasiyanın təhlili, alınması metodundan başqa birbaşa və dolayı yollardan da istifadə edilir. Onları aşağıdakı formada adlandırılır

- Bir başa metod – mərkəzçilik prinsipi ilə, inzibati amirlik formasında tənzimləmə metodudur.

- Dolayı metod – iqtisadi tənzimləmə metodudur və digər metodlarla birlikdə tətbiq edilir.

Bazar iqtisadiyyatında tənzimləyici amillər effektli olmadıqda, normativlər hazırlanmadıqda və ya düzgün tərtib edilmədikdə, standartları, reallığı əks etdirmədikdə, beynəlxalq əlaqələrdə milli iqtisadi maraqlar qorunmadıqda inzibati metodların istifadə olunması mütləqdir. Dövlət bir başa metodlar vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Bəzi misallar çəkə bilərik.

1) İqtisadiyyatın inkişafina görə missiyaların, hədəflərin təyin edilməsi – Hər ilin əvvəlində cənab prezident tərəfindən iqtisadiyyatımızın inkişaf modelləri və dövlət proqramları hazırlanır və bu proqram əsasında il boyu işlər görülür.

2) İstehsal edilən məhsula həmçinin texnologiyaya keyfiyyətin tətbiq olunması. Misal olaraq: Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi buna bir misaldır. İstehsal edilmiş məhsula keyfiyyət sertifikatlarının verilməsi və yoxlanılması iqtisadiyyatin sağlam yaşaması üçün atılan vacib olan addımlardan biridir.

3) istənilən məhsul növlərinin istehsalının məhdudlaşdırılması, bir sıra qadağanın qoyulması.

4) Əmtənin eksport və importuna məhdudiyyətlərin gətirilməsi. Yerli istehsalın artırılması üçün xeyli məhsulların idxalındakı gömrük rüsumlarının artırılması və ümumiyyətlə qadağa tətbiqi və bundan başqa yerli bazarın təmini üçün bəzi növ məhsulların ixracının məhdudlaşdırılması islahatları həyata keçirilmişdir.

İnzıbati metodlar vasitəsi ilə dövlət birbaşa olaraq iqtisadiyyata təsir edir. Bununla belə inhisar bazar tənzimlənir, ətraf aləmin qorunması baş verir, ölkə üzrə vahid standartlar tətbiq edilir, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşır. Bu əsasən qısa bir müddətli xarakter daşıyır, tezliklə problemin həlli nəzərə alınır. Bu metodlara dövlətin qəbul etdiyi proqram, plan və irəli sürdüyü proqnozların tətbiqi, sahibkarlığa dəstək və onun inkişafi, dövlətin kontrakt, müqavilə sistemləri və sifarişləri aiddir.

Bazar iqtisadiyyatında digər bir dövlət tənzimlənməsi dolayı metodlardır. Bu bir başa bəzi qaydalar tətbiq etməklə dolayı yolla təsərrüfatla məşğul subyektin fikirlərinə təsir edir. İqtisadi tənzimləmə forma və metodlarına aşağıdakılar aiddir:

1) Vergiqoyma: vergidən azadolma, vergi güzəştləri tətbiq edilir. (2019-cu il) Bu il üzrə vergiqoyma sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirildi. Sahibkarlığa

dəstək və yeni yaradılacaq sahibkarlara stimul vermək məqsədilə sadələşdirilmiş verginin faiz dərəcəsi 4%-dən ölkə üzrə 2%-ə salındı. Bundan başqa əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq məqsədilə işçi tərəfindən ödənilən gəlir vergisi ləğv edildi, iri sahibkarlara dövriyyələrinin çoxluğu ilə əlaqəli bir çox güzəştlər də nəzərdə tutuldu. Dövlət tənzimlənməsi bundan başqa ölkəyə gətirilən kənd təsərrüfatı mallarının azaldılması üçün, yerli istehsalı gücləndirmək üçün kənd təsərrüfatılə məşğul sahibkarlara bir çox vergi güzəştləri, azadolmaları əhatə etdi.

2) Qiymətlərin səviyyələrini, onların tənzimlənməsi və formalaşmasının yaranan nisbətinin müəyyənləşdirilməsi. Süni formada olan qiymət artımasının önün almaq məqsədi ilə orqanlar müntəzəm olaraq monitorinqlər keçirir. Bundan başqa qiymətlərin sabit qalması üçün yerli istehsal gücləndirilir və ya idxal rüsumları aşağı salınır. Bununla da həmçinin qiymətlərin sabit qalmasına dəstək verilir.

3) Kreditlərə görə faiz, ehtiyyatlara görə isə ödəmələr və kredit güzəştləri. Milli pul vahidinin digər valyutalara nisbətən güclənməsi bir çox islahatların aparılmasına yol verdi. Bu halda MB uçot faizlərini 9,75%-dən 9,25%-ə düşürdü. Bununla belə bankların təklif etdiyi kredit faizləri də aşağı salındı. İqtisadiyyatın inkişafina görə sahibkarlıqla məşğul olmağa görə imkanlar yarandı.

4) Valyuta mübadilə şərti, gömrük rüsumu, valyuta məzənnələri. Ölkədə iqtisadiyyatın xeyli sahələri üçün gömrük rüsumlarının stimullaşdırılması, bundan başqa valyutamızın möhkəmlənməsi, valyuta ehtiyatlarımız artmasını dövlətin iqtisadiyyatın dolayı metodlarla tənzimlənməsinin nəticəsidir. Bu halda dovlət daxildə hansısa məhsulun istehsalının genişləndirilməsinə dəstək vermək məqsədilə həmin məhsulların idxal rüsumlarını artırmaqla tənzimləyə bilər.

Bütün dövlətlərin olduğu kimi dövlətimizdə də ən vacib vəzifə kimi dövlətdən tam ayrı, tarazlı iqtisadi sitemi formalaşdirmaq və onu istiqamətləndirməkdir. Bu ölkənin qarşısında inkişaf strategiyası baxımdan duran əsas sərtlərdəndir. Qeyri-adi səviyyədə, müxtəlif regionlarda ərazi fərqinin yaranmasına səbəb olacaq ekoloji bunun kimi başqa böhranların aradan götürülməsi və qarşısının alınmasıdır.

İqtisadiyyatın tənzimlənmələrində xüsusi, vacib yerə məxsus qurumlardan biri də Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank da özlüyündə bu tənzimləmə üçün xeyli vacib

funksiyalardan istifadə edir. Onlardan biri valyuta və kredit siyasətinin hayata keçirilməsidir. Bu siyasətləri hayata keçirməklə başlıca məqsəd ölkədə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması, inflyasiya dərəcəsinin tənzimlənməsidir. Öz növbəsində buda iqtisadi artıma, inkişafa, məşğullugun artmasina təkan verir. MB (Mərkəzi Bank) özünün bu siyasətini 2 üsulla edir. 1. Sərt 2. yumşaq.

1) Sərt pul siyasəti – yüksək inflyasiya dövründə baş verir. Əsas məqsəd ölkədəki artıq olan pul kütləsini cəlb etməkdir. Bu banklar tərəfindən verilən kreditlərin limitləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Qiymətli Kağızlar Fondu tərəfindən dövriyyəyə qiymətli kağızlar buraxılmaqla ölkədəki pul kütləsini azaldır, burda digər əsas məqsəd milli pul vahidinin gücləndirilməsinə yönləndirilmişdir.

2) Yumşaq pul siyasəti – güclü inflyasiya gözləntilərinin az olduğu şəraitdə yeridilir. Bununla da MB uçot seviyyəsini aşağı salir və banklara kredit verilişlərini artırır. Əsas hədəf, əhalidə, müəssisələrdə olan tələbat əmsalını yaxşılaşdırmaqdır. Mərkəzi Bank bu siyasəti özü dəyərli kağızlar alaraqdan ölkədəki pul kütləsini artırmaqla da edə bilər. (https://kayzen.az/blog-/ekonomiks/8117/bazar%C4%B1nt%C9%99nziml%C9%99%C9%99si-metodlar%C4%B1.html)

Dövlət tənzimlənməsində tənzimləyici vasitələrdən biri də büdcədir. Büdcə-Az. Respublikasının dövlət hakimiyyəti, özünüidarəetmə orqanları tərəfindən bələdiyyələrə, dövlətə məxsus olan vəzifələri real etmək üçün lazımi valyuta vəsaitlərinin yığılması, istifadəsi üçün maliyə sənədi sayılır. Məhz büdcə vasitəsilə, proqnozlaşdırılan maliyyə vəsaiti cəlb edilir və öz növbəsində bölgüsü aparılır və xərclənir. Büdcə üçün əsas maliyyələşmə mənbəyi vergidir. Buna görə vergi sıyasəti başlıca siyasətlərdən biridir. Ölkəmizdə iqtisadi inkişafin hədəfi q/neft sənayesi sektorudur. AR Prezidentinin 21.12.2011 tarixli 548№-li Fərmanılə yaradılmış olan "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı"nda on yeddi müəssisə rezident olaraq qeydiyyatdan keçmişdir. Q/neft və ümumiyyətlə ixracın artırılması yerli istehsalın saxlanması, məqsədilə xüsusi rüsumlar nəzərdə tutulmuş, 84 mal mövqe-
yi üzrə idxala 2 illik xüsusi rüsumlar tətbiq edilmişdir. (www.president.az)

Ölkəmizdə həmçinin yerli istehsal olan malların kənar təsirlərdən mühafizə olunmasına görə fərqli tədbirlər və idxal gömrük rüsumlarında dəyişikliklər

aparılmışdır. Azpilləli sistemin tətbiqi, bəzi idxal rüsumlarının artırılıb/azaldılması məhz bu istəyə nail olmağa görə həyata keçirilmişdir. Burada məqsəd q/neft sektorunda sürətli inkişafin təmin olunmasıdır. İnvestisiya stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi, əsasən kənar investisiyanin cəlb edilmesi buna nail olmağıımıza görə məqsədə uyğundur. Daxili istehsalların rəqabət bacarığının yüksəldilməsi, idxalın əvəz olunmasının dəstəklənməsi, yerli məhsulla özünü təmin etmənin yüksəldilməsi, q/neft siyasətinin ixracının digər imkanların genişlənməsi ölkə Prezidentinin 06.12.2016 tarixli 1138 №li fərmanı vasitəsi ilə təsdiqlənmis iqtisadiyyatın, milli iqtisadiyyatın vacib sektorları vasitəsilə yol xəritələrində strateji məqsəd olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

2.3. Minilliyin çağırışları və ölkənin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması vəziyyətinin təhlili

Minilliyin çağırışları məsələsinə toxunduqda onun hədəflərinin araşdırılması əsas istiqamət olaraq hesab edilir. Minilliyin əsas məqsədləri kimi müxtəlif istiqamətlər seçilmişdir. Bunlardan bir qismi aşağıdakılardır:

1) Ölkədə, məşğulluq səviyyəsi, yoxsulluq həddi və ondan asağı səviyədə yaşayan xalq, adambaşına düşən gəlirlər, maaş səviyyəsi, nominal, real maaş arasında fərqlər, işsizlik və bu statusu alan kəslər;

2) Ölkədə təhsil şəraiti, savadlılıq səviyyəsi, ibtidai, tam orta, təhsildə qeydiyyat çəkisi;

3) Gender bərabərliyi, savadlı kişilərin və qadınların müqayisəsi və nisbəti;

4) Körpə ölümü və səbəbləri;

5) Qadın sağlamlığı, doğuş, ölüm əmsalları;

6) Virus və xəstəliklərin yayılma genişliyi, səbəbləri;

7) Torpaq sahərinin həcmi, içməli su mənbələri və yararlı torpaq sahələrinin həcmi;

8) Texnika, telekommunikasiya sistemləri, müasir rabitə, telefon, internet, kompüter istifadəçiləri və onların sayı.

Digər bir yanaşmadan isə minilliyin inkişaf məqsədlərinə aiddir:

1) Aclığın və hədsiz yoxsullugun aradan götürülməsi

2) İbtidai (ümumi) təhsilə nail olunması;

3) Cins-gender bərabərliyinin təmini və qadın hüquq və səlahiyyətlərinin qorunması, onlara səlahiyyətlərin verilməsi;

4) Uşaq, körpə ölümünün azaldılması

5) Qadın, ana sağlamlığının yaxşılaşdırılması

6) Müxtəlif xəstəliklərə (QİÇS/HİV, malyariya və s.) qarşı mübarizə tədbirləri;

7) Ekologiyanın qorunması, fasiləsizliyinin təmini;

8) Qlobal inteqrasiya, beynəlxalq tərəfdaşlığı təminatı.

İndi isə sadaladığımız məqsəd və qarşıya qoyulmuş hədəflərə ayrıca baxaq

1) İlk məqsəd yoxsulluğdur. Müasir dövrdə xeyli ölkənin, o cümlədən bizim ölkənin əsas problemlərindən biri olmuşdur. Aclıq səviyyəsinin, aşağı təminatlı ailələrin sayının minə endirilməsi ən əsas məqsəddir. Bu barədə aparılan tədbirlərdən biri kimi Respublikanın Prezidentinin 20.02.2003 tarixli "Respublikada iqtisadi inkişaf, Proqramı"nı göstərə bilərik. Bu proqramın realllaşdırılması sonunda (2005) yoxsulluq leveli 47%-dən 29%-ə endirilmişdir, artım davam edərək (2007) 16%-ə enmişdir. Növbəti il bu nəticə 13,2% olmuşdur, son 8 ildə yoxsul əhalinin sayı 5.2% azalmışdır. (http://www.e-qanun.az/framework/27284)

Yeni is yerləri fəaliyyətə başlamış, sahibkarlığa dəstək və inkişafı naminə müxtəlif tədbirlər hazırlanmış, işsizliyin azaldılması yolunda məşğulluq fond və qurumları fəaliyyətə başlamış, əmək yarmarkaları təşkil olunmuşdur. Tədbirlər nəticəsində yoxsulluğun azaldılmasına nail olunmuşdur. Ölkə məvacib və köçürmələrin artımı, iqtisadiyyatın müasirləşməsinə yönəlmiş islahatları reallaşdırmaq üçün külli miqdarda yatırım həyata keçirmişdir.

Aparılan tədbirlərə baxmayaraq məşğulluq səviyyəsindəki statistik göstəricilər nəticənin hələdə ürəkaçan olmadığını göstərir. Ölkəmiz yüksək karbohidrogen (90%-dən çox) ixracatından asılıdır və ÜDM göstəricilərinə məhz bununla nail olunur, buda işləyən əhalinin yalnız 7%-ni təşkil edır. Bunu minimuma çatdırmaq, aşağı gəlirli təbəqənin sayının azaldılması, yüksək və orta gəlirli dövlət kimi formalaşmaq əsas məqsədlərdəndir.

Butün məqsədlər üçün hədəflər nəzərdən keçirilməlidi: Aclıq çəkən yoxsul insanların sayını yarıya qədər azaltmaq; hamı üçün rasional, faydalı iş şəraitinin, məşğulluğun təmini; gündəlik gəliri minimum səviyyədə (1dolardan aşağı) olan insanları yarıya endirmək. (“Azərbaycan gəncləri 2018” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi: 2018)

Məşğulluq Strategiyasının icrası nəticəsində müsbət irəliləyişlər baş vermiş, işsizlik leveli və yoxsulluq səviyyəsi 5 %-dək azalmış, gəlirlər 5 dəfə, min. maaş 3.5 dəfə, orta nominal maaş 3,8 dəfə artmışdır. (president.az) Ölkədə məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsi məqsədi ilə Prezident İ. Əliyev “2019-2030 illər üzrə Az. Resp. məşgulluq strategiyasını təsdiqləyib.

Amma, təhsildəki mənfi cəhətlərə baxsaq görmək olarki test zamanı oxu üzrə göstəricilər aşağıdır, 80% yeniyetmə isə minimum oxu vərdişlərinə yiyələnməmişlər, universitetlərə qəbul səviyyəsi ürəkaçan deyil. (https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/)

1) İkinci məqsədə nail olmaqda hədəf bütün vətəndaşların tam ibtidai təhsil almağının təminidir. Onda ibtidai təhsilə qəbul faizi, savadlılıq dərəcəsi, aşağı təhsilli şagirdlərin sayı və s. kimi məsələlər araşdırılır. Ölkəmizdə təhsil səviyyəsi qənaətbəxş səviyyədədir, lakin universitet və məktəbəqədər təhsil sektorlarında digər yuxarı və orta gəlirli ölkələrdən geri qalıb. Azərbaycan tələbələri məntiqi fənnlər, riyaziyyat üzrə İEÖ-lə eyni göstəricilərə malikdir və test göstəricilərində sinif fərqi yox səviyyəsindədir.

Qrafik 1.Törətdiyi cinayətlərə görə məhkum olunanlar (min nəfər)

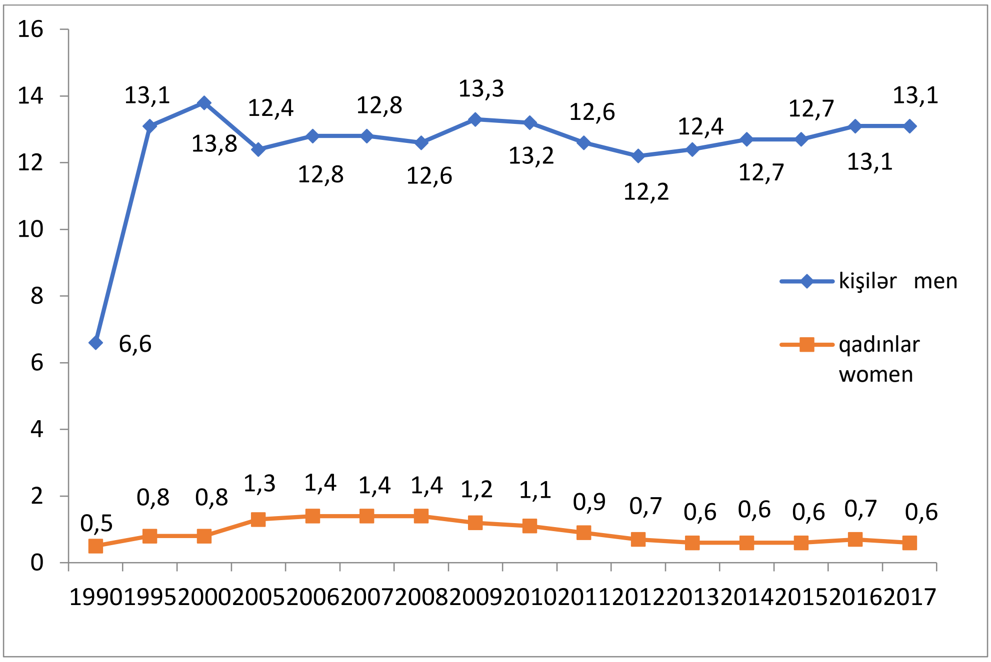

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/gender/

Hökumət bu çətinliklərdən qurtulmaq üçün tədbırlər (təhsil ocaqlarının artırılması; tədris şəraitin yüksəldilməsi; pulsuz vəsaitlərlə təmin və s.) həyata keçirir.

Cədvəl 2.2017-ci il üzrə ölüm səbəbləri.

2017-ci il ərzində ölümün səbəbləri	Nəfərlə		Əhalinin hər yüz min nəfərinə	
	q	k	q	k
İnfeksion və parazit xəstəliklər	252.5	561.8	5.30	11.57
Qan dövranı problemləri	16732.1	16930.9	342.8	349
Tənəffüs orqanları ilə bağlı	894.6	944.7	18.32	19
Həzm s.problemləri	1036.5	1435.8	21.32	29.7
Travmalar, zəhərlənmə hadisələri	690.1	2079.3	14.12	43
Savayı xəstəliklər	3274.6	3610.5	67.11	74.33
Bütün səbəblərdən ölənlər (cəmi)	26681	30430	548	625

Mənbə: AR DSK, https://www.stat.gov.az/source/gender/

Təhsil haqqında Az. Respublikasının 19.06.2009 tarixli qanunu ilə bu sahələrdə irəliləyişə zəmin yaratmışdır

3) Üçüncü məqsəd kişi qadın arasında fərqin, bir sözlə gender bərabərsizliyinin aradan götürülməsidır. Bu məqsədlə 2006-cil 10 oktyabrda qanun qəbul olunmuşdur. Qanunun məqsədi cinsi fərqlərə görə ayrı-seçkiliklərin mövcud olan formalarını aradan qaldırmaq və qadınlara, kişilərə həyatın konkret sahələrində eyni şəraitlər təmin etməkdən ibarətdir. (http://www.e-qanun.az/framework/12424)

Statistikaya görə ali təhsil sektorunda cins fərqi minimum səviyyədədir. Lakin sonrakı təhsil mərhələsində qadınların payı aşağıdır.

Həmçinin iş mühitində də qadın ayrı-seçkiliyinə çox rast gəlinir, onlar əsasən aşağı gəlirli, yüngül işlərə cəlb olunurlar və vəzifə artımı baş verdikcə qadınların payı azalır. Qadınların seçkili yüksək statuslarda seçimləri məhduddur. Misal üçün müdir vəzifəsinə nəzər salsaq qadınlar kişilərdən 10 dəfələrlə azdır. Son 4-5 ildə isə yüksək vəzifələrdə qadınların sayının artmasında yüngül artım (2%) baş vermişdir.

4) Digər məqsəd körpə və uşaq təlafatının, ölümünün minimum səviyyədə azaldılmasıdır.

Uşaq ölüm hallarında (2002-2011) təxminən 20% azalma müşahidə edilməsi ilə son zamanlar davamlı irəliləyiş əldə olunmuşdur. Bu baxmayaraq, Azərbaycan İE ölkələrin orta göstəricisindən geri qalır. Doğum zamanı ölüm səviyyəsi yüksəkdir. Buna səbəb səhiyyə işçilərinin bacarıqsızlığı, yetərli şəraitin olmaması, sağlamlıq problemləri, həmçinin ishal və tənəffüs xəstəlikləri, yetərsiz qidalanma və s. daxildir.

Bunun qarşıalınmasına görə səhiyyədə əsaslı tədbirlər görülür və görülməkdə davam edilir. Tibb heyətinin bacarıq, bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, xəstəxana şəraitinin müasir standartlara cavab verilməsi, texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə əsas şərtlərdəndir. (www.economy.gov.az – 2018)

5) Beşinci məqsəd ana ölüm hallarının say nisbətini azaltmaqdır. Bu məqsədlə ali təhsilli tibb işçilərinin birbaşa iştirakı etməsi ilə keçirilən doğuşların sayını artırmaq,təcrübəli şəraitdə doğuşun reallaşdırılması, erkən hamiləlik, doğum öncəsi məsləhətlərin alınması və s. kimi tədbirlərin görülməsi labüddür.

Məlumatlara əsasən deyərik ki, ölkəmizdə ana ölümündə hər yüz min doğum halında son 8 ildə yarıya qədər azalma müşahidə edilmişdir. (1990-2008). Müəyyən illərdə illik 3%-ə yaxın azalma müşahidə olunub.

Ananın ölüm hallarının minimuma endirilməsi üçün əsas şərtlərə doğuş öncəsi hazırlıq mərhələsinin düzgün təşkili, qurğuların istifadəsi, professional heyətin təşkili və artırılması, ixtisasartırma tədbirlərinin aparılması aiddir. Ölkədə doğum zamanı lazımı vasitələrlə təminat səviyyəsi 78-89%-dir, lakin bu İEÖ göstəricilərindən geri qalır. Digər mühüm problem isə ev şəraitindəki doğum hallarıdır. Hətta bəzi ərazilərdə bu pay 40-50%-ə qədərdir.

6) Müxtəlif xəstəliklərə qarşı mübarizə əsas problem olaraq davam edir. Dünyada günü-gündən artan xəstəliklər, yoluxucu viruslar bu məsələdə ehtiyatlı olmağı tələb edir. Ölkəmizdə cinsi yönlü İnsan İmmunçatışmazlığı Virusu mövcuddur və bu göstərici daha da artmağa davam edir, əsasən də narkotik vasitələrin tətbiqi ilə yayılır. Çox təəssüf ki, respublikada bu virusdan qorunma səviyyəsi zəifdir. Həmçinin aşağı səviyyədə, qeyri-müntəzəm müalicə, xidmət səviyyəsi, gec diaqnoz qoyulması problemi ciddi şəklə gətirib çıxarır.

Viruslarla mübarizə məqsədilə vahid əlaqələndirmə orqanları, mexanizmləri yaradılır. Malyariyaya xəstəliyində azalma olmuş, 7il əvvəlki məlumata görə bəhs edilən illər ərzində 8 malyariya halı aşkar olunmuşdur.

7) Ekologiyanin qorunmasi, fasiləsizliyinin təmini xeyli ölkələrin iqtisadi yönümlü inkişafinın, dayanıqlılığının şərtidir. Ölkənin vacib sərvəti onun təbii ehtiyatları, ekoloji resursları, bioloji, hidroloji sərvətləridir və onlardan qənaətlə istifadə ölkənin əsas inkişaf şərtidir. Diqqət edilməsi vacib olan məsələr bunlardır:

-Ekoloji resursların qənaətli istifadəsi və onun itkisini minimuma endirmək

-Biomüxtəlifliyə təkan verərək, onun itkisin qarşısını almaq

-İçməli su, sanitar şərait ilə təmin edilmiş insanların sayını artırmaq

-Bioloji ehtiyatların artırılması və qorunması.

Qrafik 2.2018-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə əhalinin cins və yaş tərkibi(ayı, qadın və kişilərin bütün əhaliyə nisbəti, faizlə)

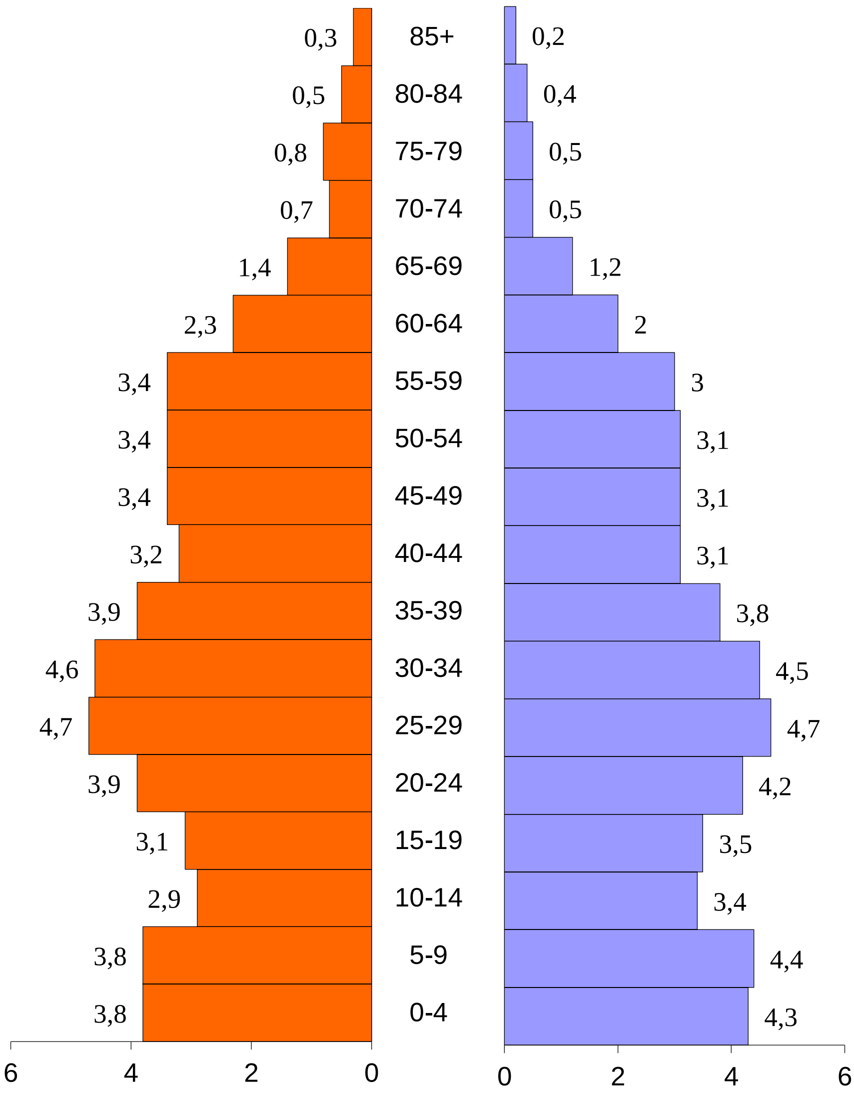

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi**,** https://www.stat.gov.az/source/gender/

Ölkəmiz qeydolunanlara əsasən beynəlxalq müqavilələrə üzv olmaqla, mühüm qərar, proqramlar qəbul etmişdir. Biomüxtəlifliyi qorumaq yolunda ciddi irəliləyişlər olmuş, qorunan ərazilərin payı on ildə 2dəfə artmış, meşə örtüklü ərazilərın sahəsi çoxalmışdır.

Bütün müsbət cəhətlərə baxmayaraq ölkə ərazisindəki eroziya və şoranlaşma ekoloji çətinlik yaradır, məhsuldarlığa ciddi zərər vurur. Eyni zamanda içməli su mənbələrinin sayı artsa da, digər yüksək və orta gəlirli ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Karbon qazının adambaşı həcmi də orta gəlirli ölkələrin orta göstəriciləri ilə eynidir, lakin artıma rast gəlinmişdir.

8) İnkişafa çatmaq üçün qlobal inteqrasiya, beynəlxalq tərəfdaşlığı təmin və inkişaf etdirmək cari dövrdə iqtisadi inkişaf şərtlərindəndir. Bu cəhətdən ölkələr hər biri müvafiq məqsəd strategiya qurmalı və buna əsasən öz hədəflərini reallaşdırmalıdır.

Bu məsələdə ölkə əsasən aşağıdakı məsələləri araşdırıb, təhlil etməlidir:

- Düzgün maliyyə sistemi qurmaq və onu inkişaf etdirmək, açıq ticarətdə ayrıseçkiliyə yol verməmək. Yəni inkişaf etmiş yaxud İOÖ-in arasında rahat çıxış əldə edilməlidir, lakin az inkişaf edən ölkələr çox inkişaf edən ölkə bazarlarına daha rahat çıxış təmin edirlər.

- İnkişaf cəhətdən zəif olan ölkərin ehtiyaclarını diqqətə almaq

- İE olan, imkanları məhdud dövlətlərin ehtiyaclarını hədəfləmək

- İE olan zəif ölkələrin borc problemlərinə nəzər yetirmək

- Zəif, yoxsul və orta inkişaflı ölkələrdə əsas, ilkin yardım ləvazimat və dərman məhsullarının rahatlıqla əldə olunmasını təmin etmək

-Yeni texnologiyalardan, həmçinin kommunikasiya, informasiya texnologiyalarından faydalanmaq imkanı yaratmaq. (“Azərbaycan gəncləri 2018” Statistik məcmuə,statistik məlumatlar)

FƏSIL III. MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ İQTİSADİ MARAQLARIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qlobal iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən istifadə imkanları

Təsərrüfat sisteminin şaxələnməsi, dünya iqtisadiyyatı sahəsində ölkələrin qarşılıqlı güclənməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi beynəlxalq iqtisadi məsələlərin məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsini, çoxtərəfli dövlətlərarası tənzimlənməni zərurətə çevirmişdir. Dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsi fərqli ölkələrin könüllü şəkildə öz üzərlərinə götürdüyü öhdəliklərin həmçinin dünya təsərrüfat sferasında davranış qaydalarının ümumiləşmiş toplusudur.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat daimi olaraq təkmilləşən bir prosesdir. Hər hansı iqtisadi formatdan başqasına keçərkən isə hərəkətverici qüvvənin dəyişməsi hadisəsi də baş verir. Sadə olan bir ibtidai cəmiyyətdən inkişaf etmiş cəmiyyətə kimi demək olar ki, bütün insanlar sosial rifah üzərində daim mübarizədə olmuşlar. Bu əsas amil, bir çox dövlətlər tərəfindən siyasi sistemlərdə nəzərə alınmaqla istehsal münasibətlərində onun xarakterini müəyyən edir. Rəqabət - iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin daha bir əsas amili. Texnologiyanın inkişaf etməsilə əlaqədar olaraq kəskin hal almış olur. Rəqabətin davamlı olması sayəsində isə texnologiyanın inkişafi daha da intensivləşmiş hal alır. İEÖ işçilərin əksəriyyətinin gəliri ilkin tələbat mallarının alınması və tələblərinin tam ödənilməsi ilə bərabər hətta yığıma vəsait qoymağa da imkan verir. Əlavə vəsaitlər hesabına daha çox insanlar təhsil alır və bu nəticə etibarilə inkişafa köməklik göstərmiş olur. Sürətli Sürətli iqtisadi inkişaf rəqabətin artmasına səbəb olduğuna görə günümüzdə rəqabətli mübarizədə qalib gəlmək üçün yollarının axtarışına və yeni metodların hazırlanmasına çalışılır. Bu isə öz növbəsində yeni strategiyanın və idarəemə qərarlarırının hazırlanmasını zəruri edir.

Bəhs edilən siyasətin bir çox subyektlərini göstərmək qəbul edilmişdir. Onlara aiddir: öz tərkibinə regional, yerli, institusional törəmələri daxil edən dövlət, həmçinin qeyri – hökumət birlikləri və təşkilatları. Bu subyektlərin fəaliyyəti zamanı

fərqlər meydana çıxır. Hökumət iqtisadi və yaxud siyasi hakimiyyətə sahibdir. İttifaqlar, birliklər isə təkcə öz iqtisadi güclərinə güvənə bilərlər. Onlar siyasi gücə sahib deyillər, amma informasiya sisteminin (KİV) və lobbizm institutu vasitəsilə ona aktiv təsir edə bilirlər.

Dövlətə hakimiyyət o səbəbdən verilmişdir ki, o müxtəlif qrupların maraqlarını öz aralarında birləşdirə bilsin, müəyyən məqsədlərdə fəal olmağa sövq etsin.

Dövlətin vəzifələrinin toplusu onun strukturu arasında bölüşdürülmüşdür. Parlament səviyyəsində siyasətin əsas istiqamətlərinin əsaslı təriflənməsi və müzakirəsi baş verir. İcraedici hakimiyyət – hökumət onun irəli sürülməsinə cavab verir. Bu da institutsional orqanlara siyasətin gerçəkləşdirilməsi üzrə hüquq (məqsəd və səlahiyyət) vermiş olur.

Vəzifələrin bölüşdürülməsi xarakteri dövlətin təşkilati – strukturu tipi ilə əlaqəlidir. Aydındır ki, o federal, həmçinin mərkəzləşmiş quruluşa malik olur. 1-ci halda misal olaraq Almaniya, Rusiya, İsveçrə, 2-cidə isə Fransanı göstərmək olar. Federasiyada iqtisadi siyasətin 3 növ subyektini ayırmaq qəbul edilmişdir:

- federal subyekt;
- regional subyekt;
- yerli subyekt

Qərbin hüquq sistemində dövlətə yaxın olan daha bir neçə struktur vardır. Onlara ictimai – hüquqi statusa malik olan institutlar aid edilir. Onlara müstəqil təşkilatlar (xüsusi firmalar) deyillər. Eyni anda onlar dövlət idarəetmə aparatının tərkibinə də aid edilmirlər. Onlara dövlətin idarəetmə strukturlarının fəaliyyət çərçivəsindən çıxarılmış müəyyən olunmuş idarəetmə məsələləri həvalə edilir. Məs. Almaniyada bu cür institutların siyahısına ümumi ağırlıq yükünün tarazlaşdırılması fondu, yerli xəstəxana kassası sistemi, sığorta üzrə regional idarəetmələr daxildir.

Bu cür institutsional təşkilatlar iqtisadiyyatda aralıq, ortancıl müvqedə dayanırlar. Bu kimi təşkilatlar xüsusi iqtisadiyyat dövlətin son dərəcədə müstəqim və aktiv tənzimləmə roluna qarşı istiqamətləndiyi üçün yaradılmışlar. Bu forma razılaşdırılmış təşkilati variantdır. Tənzimlənmə təcrübəsində o nisbətən kiçik rol oynayır.

Iqtisadi siyasətin subyektləri arasında dövlətüstü xarakterli institutlar da müəyyən yerə malikdirlər. Onların fəaliyyəti dövlətlərarası razılaşma sistemi ilə əlaqədardır. İqtisadi siyasətin dövlət subyektlərinə diqqət ifadə etmiş müxtəlif qrup birliklər aiddir: sahibkarlar ittifaqı, ittifaqlar, kartellər, kooperativlər. İqtisadi siyasətin sosial aspektlərinin məişətə tətbiq edilməsində müəyyən rolu həmçinin dini və mədəni təşkilatlar da oynayır. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində sahibkarlar ittifaqının rolu demək olar dövlətin rolu qədər önəmlidir. Bu rolun əsası – qrup təzyiqinin reallaşması imkanıdır. Əlbəttə, şəxsi qrupların maraqlarının istiqamətləri öz fəaliyyətinin ilkin planına cəmiyyətin rifahını qoyan dövlətin məqsədli istiqaməti (orientasiyası) eynilik təşkil etməyə bilər. İttifaqlar və dövlət arasında öz səlahiyyət imkanlarının göstərilməsi uğrunda tez – tez açıq müharibə yaranir.

Bu mübarizə zamanı dövlət heç də hər zaman üstün mövqedə dayanmır. Sahibkarlar birliyi (qismən də Həmkarlar ittifaqları) reklam, ictimai əlaqələr sahəsində olan bacarıqlarına görə müəyyən imtiyazlara malikdirlər. Onlar seçim sisteminə təsir edə blirlər. Ara-sıra parlament üzvlərinə təsir edir, hətta bəzən özləri dövlət hakimiyyəti orqanında nümayəndəliyə can atırlar. Bununla birgə bəhs edilən siyasətin gedişinə "daxildən" təsir etməyə imkan yaranır. Rəsmi birliklər Parlament çərçivəsində öz yanaşmalarını xalq təsərrüfatı maraqlarının ən yüksək forması kimi nümayiş etdirmək üçün səy göstərirlər. Bu xüsusi iqtisadi planların həyata keçirilməsinin siyasi metodudur. Buna görə də dövlətə hər zaman cəmiyyətdə bütün qrupların maraqlarının məcmusunu diqqətə almaq lazım olduğunu hesab edirik.

Dövlət institutlarından və eləcə də siyasətin tətbiqində bilavasitə iştirak edən iqtisadi birliklərdən başqa, iqtisadi siyasət sahəsində qəbul edilmiş qərarlara birbaşa olaraq təsir edə bilən qrup və institutları da göstərməli. Burada söhbət partiyalardan, siyasi təşkilatlardan, iqtisadiyyatda nüfuzlu simalardan, KİV, siyasi xadimlərdən, ekspert məsləhətlərindən və ictimai fikirdən gedir. Iqtisadi siyasətin xarakterinə bu subyektlərin təsir dərəcəsi siyasi sistemin strukturundan, tipindən, sabitliyindən, ölkədəki vəziyyətdən asılıdır. Dünya üzrə təsərrüfatın müharibədən sonrakı illər zamanı inkişafi bildirir ki, iqtisadi baxımdan tənzimləmə prosesinin formalaşması həmçinin inkişafının ən vacib təkanverici amilləri aşağıdakılar olmuşdur:

1. Gömrük ödənişlərinin aşağı endirilməsı yolu vasitəsi ilə ticarətin liberallaşdırılmasının vacibliyi: II dünya müharibələri nəticəsində Avropanın dağılmış iqtisadiyyatı sürətli şəkildə bərpa məsələsini tələb edirdi Xarici ticarət əlaqəsinin aktivləşməsini, kapitalın sərbəst hərəkətini,beynəlxalq formalı hesablaşma sisteminin qaydaya düşməsini nəzərdə tuturdu. Həmin bu amillə əksər ölkələr sonradan anlaşıldı ki, azad ticarət dinamik artım prosesinə yol açır. Əmək məhsuldarlığının çoxalmasını stimullaşdırır, dünya üzrə texnologiyanı hərəkətə gətirir və irihəcmli dünya bazarlarını bir sıra müəssisələr üçün açır.

2. imperializmin dağılması, azadlıq qazanan dövlətlərin təminatı: bu ölkələr dünya təsərrüfat əlaqəsinin təkrar qurulması, yeni formalı iqtisadi qaydanın bərqərar olunması tələbləri vasitəsi ilə çıxış etməyə başladı. (1960-1970)

3. 1970- 1980 illərin ərzaq böhranları və xammal böhranları; bu böhranların neft xaric edən ölkələrilə davranışların kəskinləşməsi, onların iqtisadiyyatların strukturunun yenidənqurması sistemində birgə cəhtlərini zərurətə çevirdi.

4. dünya iqtisadiyyatın qloballaşması, ölkələrin asılılıqlarının, əlaqələrinin güclənməsi iqtisadiyatın dünya təsərrüfatlarında yaranan dəyişikliklərə vərdiş olma zəruriliyi sənayecə İE ölkələrin iqtisadi siyasətinin koordinasiyasını, beynəlxalq sabitliyin, milli siyasətin zəruri uyğunluğunu təmin edəcək müqavilələrin, əməkdaşlığın və müxtəlif formaların işlənməsini tələb edirdi.

5. transmilli şirkətlərinin inkişafi və güclənməsi: bu kimi şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi sərhəddən kənara çixir. Maraqları həm aid olduqları ölkələrin, həmçinin də fəaliyyət göstərdikləri ölkənin tərəqqi meylləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Buda onların fəaliyyət metdolarının və tənzimlənmələrinin tapılması məsələsini zəruriləşdirib. Nəticə etibarilə, BMT-də transmilli mərkəzlər açılmışdır.

6. regional iqtisadi inteqqrasiya sistemlərinin müntəzəm inkişafi və tənzimləyici regional strukturların əmələ gəlməsi yolu vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənmə məzmununu dərinləşdirdi. Forma və çeşidini artırdı. Bu xüsusilə özünü Avropa məkanında göstərdi.

7. dünya sosial, dünya kapitalist təsərrüfatlarının 45 illik qarşıdurması, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin funksiya göstərmə, formalaşma proseslərinə düzəlişlərin edilməsinə zəmin yaratdı.

8. qloballaşmış problemlərin kəskinləməsi məs. ətraf aləmin qorunması,ərzaq xammal, və s. problemlər BMT-in FAO, AE , Beynəlxalq Agentliyi (MAQATE) və s. kimi təşkilatların, dövlətlərarası formalaşma sisteminin elementlərinin meyana gəlməsinin səbəbi olmuşdur. Bir tərəfdən də siyasi ad daxilində çox zaman hakimiyyətin qorunması və saxlanması sahəsi üzrə məsələdə çıxış edir. Ona görədə siyasətin rasianal, baxımdan əsaslandırılaraq alternativlərin daxilində daha yaxşının seçilməsi və q/rasionala əsaslanaraq hakimiyyəti qoruyub,saxlamaq, şəxsi keyfiyyətlərin göstəriciləri, bilik səviyyəsinin, bəzi hallar siyasi qüvvələrin göstəriyi təsir altında yaranması sözügedən siyasətin metodoloji, nəzərı əsasının təhlil edilməsini vacib hesab edır.

İqtisadi siyasətin alətləri qismində inzibati, iqtisadi və institutsional alətlər rol oynayırlar. Əsas etibari ilə iqtisadi alətlərə, valyuta, gəlirlərin tənzimlənməsi, xarici ticarətin tənzimlənməsi mexanizmləri aiddir.

Müasir dövrdə proteksionizm dövlətin iqtisadi yönümlü siyasətinin milli istehsalat proseslərinin dəstəklənməsinə yönələn addımdır. Bu, ticari-inzibati, ticari və yaxud məhdudiyyətlərin tətbiq olunması vasitəsi yolu ilə reala keçir. Bunlardan hamısı xarici məhsulların daxili bazara yönəldilməsinin həcmini azaldır yaxud da qarşısını alır. Milli istehsalla müqayisədə rəqabətə qarşı davamlılıq xeyli aşağı düşür. Proteksionizm müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın məhsullarının ixracatının maliyyələşdirilməsi kimi məlumdur.

Dünya üzrə il ərzində 257 proteksionist tədbir həyata keçirilib, daha 56-sı isə partnyor ölkələrin maraqlarının pozulması kimi qiymətləndirilib. Ticarətin liberallaşdırılmasını şərtləndirən tədbirlər 6 dəfə az qəbul olunub. Bundan başqa 2010-cu ildə əlavə olaraq 188 proteksionist tədbirlərin görülməsi planlaşdırılıb. Proteksionizmin əsas “qurbanı” Çindir. Çin məhsullarından qorunmaq üçün müxtəlif ölkələr 146 tədbir həyata keçirib. İqtisadiyyatın proteksionist tədbirlərindən ən çox zərər vurulan sektoru metallurqiya və kimyadır.

Azərbaycan hökuməti də iqtisadiyyatı qorumaq üçün proteksionizm siyasəti yürüdür. 2011cı ilin 10-cu ayında göstərilən sahə üzrə yeni siyasət elan olunub. Həmin siyasətin nədən təşkilini sual etsək?

İdxal zamanı yaranan bəzi mövcud məhdudiyyətlər fərqli iqtisadiyyatda dotasiyalar və subsidiyalarla yanaşı, dövlət sifarişləri həyata keçirildikdə üstünlük yerli istehsalçılara məhsulun keyfiyyətli olması şərtini qoyaraq veriləcək. Indi dövlət sifarişinin həyata keçirilməsində xidmət və avadanlıqların çox hissəsi xarici mənbələrə aiddir. Bu halda dövlət sifarişlərinin yerli istehsalçılara yönəldilməsi dövlət proteksionizminin gücləndirilməsini göstərən mühüm amildir.

ÜTT dünya ticarətinin tənzimlənməsində əsas olan universal bir təşkilatdır. Onun təsis edilməsi beynəlxalq ticarətdə mövcud olan zidiyyətlərdən yaranmışdir. Beynəlxalq tıcarət münasibətlərinin tənzimlənməsi zərurəti dünya iqtisadi böhran zamanı yaranmışdır. Sözü gedən dövrdə dünya çapında səviyyəsində ticarət əlaqələrini tənzim edən beynəlxalq təşkilatın mövcud olmaması səbəbi beynəlxalq ticarətin xüsusi həcminin 50 % aşağı enməsinə getirib çıxarmışdır. Artıq Amerika ölkəsinin Bretton-Vuds şəhərində keçirilən beynəlxalq konfrans zamanı D.B. və Beynalxalq Valyuta Fondu (BVF) kimi çox böyük beynəlxalq maliyyə institutlarının təsis edildiyi zaman dünya ticarəti əlaqə və münasibətlərini tənzimləyən bir təsisat da yaradılmalı idi. Amma təşkilatın təsis edilməsi konfrans iştirakçıları tərəfindən razılıq əldə olunmaması səbəbindən yaradılmadı və yalnız 1947-cı ildə dünyanın 23 dövlətinin razılığı ilə TTBS qəbul edildi. 1 yanvar 1948-ci il bu saziş qüvvəyə mindi. TTBS Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının nizamnaməsinin ratifikasiyası prosesi başa çatana qədər fəaliyyət göstərməli və sonra onun bir parçasına çevrilməli idi. Ancaq, bir sıra dövlət və Avropa İqtısadi Birliyi parlamentləri TTBS-in nizamnaməsini ratifikasiya etmədi. Buna səbəb səslərin paylanması prinsipi idi. Belə ki, Amerika hesab edirdi ki, istənilən dövlətin dünya ticarətində payına uyğun səs çoxluğu olmalıdır. Avropa iqtisadi Birliyi dövlətləri isə hər ölkənin bir səsi prinsipini müdafiə edirdi. (İ.A.Kərimli,2006)

AR-nın ÜTT-nun üzvü olması fikrini əks etdirən müraciət 23.06.1997 tarixində ÜTT-ün Katibliyinə təqdim olunmuşdur. Respublikanın ÜTT-ün üzvü olması

prosesinin sürətləndirilməsində çox önəmli məsələlərdən olan hərtərəflii danışıq formaları davam edir. 16.07.1997 tarixində ölkə üzrə ÜTT-ün katibliyində yaradılmış olan İşçi Qrupunun birinci iclası Cenevrədə təşkil edilmişdir. 2004-dən başlayaraq bu iclaslar ardıcıl şəkildə keçirilir. İlk dəfə (2008) 1il ərzində İşçi Qrupunun 2 iclası keçirilmişdir. 06.05.2008 və 11.12.2008 tarixləri arasında Cenevrədə İşçi beşinci və altıncı iclasları olmuşdur. Beşinci iclas sonrasında ölkə üzrə ilk ümumiləşdirici sənədin yəni Faktlar İcmalının hazırlanması üçün yeni qərarlar qəbul olunmuşdur. ÜTT katibliyinin tərəfindən bu sənəd hazırlanaraq ölkəyə təqdim edilmişdir. Aidiyyəti formalar tərəfindən sənədlə bağlı təkliflər, rəylər irəli sürülmüşdü. Sənətin növbəti variantı Danışıqlar Qrupunun üzvlərinə rəy bildirilməsi üçün paylanılmış və İşçi Qrupunun onuncu iclasında bir daha müzakirə edilmişdir. Cenevrədə (2012) İşçi Qrupun 2 iclası keçirilmişdir. Respublikanın (ÜTT) üzvlüyü vasitəsilə bağlı sonuncu, iclas (28.07.2017) Cenevrədə keçirilib.

3.2. Dövlət tənzimləmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri

Iqtisadiyatın transformasiyasının ümumiləşmiş çərçivədə 5 növə bölmək mümkündür:

- Liberallaşdırma,
- Stabilləşdirmə
- Özəlləşmə
- Iqtisadi instutların formalaşdırılması
- Strukturun yenidənqurulması.

Liberallaşma komitet sisteminin qadağanlarını və məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və iqtisadi agentlərə azadlıq verir. Lakin azadlıq iqtisadi subyektlərin qaydaları olmadan fəaliyyətini nəzərdə tutmur. Bir bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət mexanizmi işə salınmalı, bazar münasibətlərinə uyğun qanunvericilik sistemi (özəl mülkiyyət hüquqlarının qorunması, rəqabət mühiti, antitrust, əmək qanunvericiliyi və s. Təmin etmək üçün qanunlar) yerləşdirilməlidir, bazar institutlarının qurulması zəruridir (institusional dəyişiklik mülkiyyət dəyişikliyini əhatə edir) yeni sahibkarlıq subyektlərinin - kommersiya banklarının, əmtəə və fond birjalarının, investisiya

fondlarının yaranması c). Beləliklə, institusional dəyişikliklər iqtisadi islahatların əsasını təşkil edir, bunlar olmadan nə iqtisadi liberallaşma, nə də maliyyə sabitliyi mümkün deyildir.

İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi pozulmuş iqtisadi sistemin stabil bir dövlətə gətirilməsi prosesidir. Bu, ümumiyyətlə, istehsalın və məşğulluğun sabit artımı, əhalinin təbii artımına, habelə dəyişməz qiymətlərə uyğun gəlir. Bu komponentlərdən biri və ya bir neçəsi bir səbəbdən və ya digər səbəbdən pozulduqda (kəskin düşmə və ya əksinə, istehsalın həddindən artıq sürətlə artması, işsizlik və ya inflyasiyanın artması) iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə ehtiyac var.

İqtisadi sabitləşdirici, xərcləmə üçün istifadə olunan gəlir məbləğlərinə (birdəfəlik gəlir) qarşılıqlı təsir göstərərək iş dövründə dəyişiklikləri azaltmağa xidmət edən iqtisadiyyatdakı müəssisələrin və təcrübələrin hər hansı biri. Ən əhəmiyyətli avtomatik stabilizatorlar arasında işsizlik kompensasiyası və digər transfer ödəniş proqramları, təsərrüfat qiymətləri dəstəkləri, ailə və korporativ qə-naət nəzərdə tutulur

İqtisadi qeyri-sabitliyin (istehsal, istihdam və qiymətlərin dəyişməsi daxil olmaqla) problemlərinin araşdırılmasının əsas məqsədi sabitləşmə siyasətinin təməlini təmin etməkdir, yəni iqtisadiyyatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün maliyyə və pul siyasətinin sistemli istifadə edilməsi. Buna görə əsas vəzifələr qiymətlərin, istehsalın və məşğulluğun səviyyəsinin necə müəyyənləşdirildiyini və daha çox tətbiq olunan səviyyədə bu dəyişkənlərin dəyişməsinin proqnozlarını təqdim etməkdir. Bu, stabilləşmə siyasətinə əsaslanan proqnozlardır.

Özəlləşdirmə, dövlət xidmətlərinin və ya aktivlərinin özəl sektora ötürülməsi. Dövlət mülkiyyətindəki aktivlər xüsusi sahiblərə satıla bilər və ya özəl və ictimai müəssisələr arasında rəqabətə qanuni məhdudiyyətlər qaldırıla bilər. Hökumət tərəfindən əvvəlcədən təmin edilən xidmətlər müqaviləli ola bilər. Məqsəd tez-tez hökumətin səmərəliliyinin artırılmasıdır; həyata keçirilməsi hökumət gəlirlərinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Özəlləşdirmə milliləşdirmə ziddiyyətidir, əsas sənaye sahələrindən gəlirləri saxlamaq üçün hökumətlər tərəfindən yönəldilən bir siyasətdir, xüsusilə başqa bir şəkildə xarici maraqlarla idarə oluna bilər.

Özəlləşdirmə "bir neçə fərqli əməliyyat növünü əhatə edən çətirli bir müddətdir. Ümumilikdə, hökumətdən özəl sektora olan bir funksiya üçün məsuliyyətin bir hissəsini və ya hamısını dəyişdirmək deməkdir. Müddəti ən çox yayılmışdır, dövlətə məxsus müəssisənin satışı və ya uzunmüddətli kirayəyə verilməsi, özəl investorlara verilir. Lakin özəlləşdirmənin başqa əsas forması uzunmüddətli françayzinq və ya imtiyaz verilməsidir. Bu, özəl sektorun əsas infrastruktur layihəsini maliyyələşdirdiyini, qurduğunu və fəaliyyətini davam etdirir. Üçüncü bir növ özəlləşdirmə hökuməti hökumətin ictimai işçilər tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış bir ictimai xidmət təqdim etmək üçün özəl bir şəxsin seçilməsini nəzərdə tutur. Özəlləşdirmənin bu forması getdikcə daha da kənarlaşdırma adlanır. (Burada müzakirə olunmayan, özəlləşmənin digər formaları, xidmətin daşınması, çekləri və birgə müəssisələri daxildir.)

İqtisadi institutlar insan qarşılıqlı təsirlərinin davamlı formalarıdır. Bunlar, iqtisadi agentlərin davranışlarını məhdudlaşdırmaq və onların arasındakı əlaqəni düzəltmək funksiyasını yerinə yetirən bir növ normalar və qaydalardır.

Bu təşkilat cəmiyyətdəki oyunun qaydalarıdır və ya daha formal şəkildə insanların qarşılıqlı təsirini formalaşdıran məhdudiyyətlərdir. Təşkilatlar bir cəmiyyət üçün sosial, siyasi və iqtisadi bir təşviq quruluşu yaradır. Təşkilatlar həm formal qanunlar (konstitusiyalar, qanunlar, mülkiyyət hüquqları) və qeyri-rəsmi qaydalardır (ənənələr, əməllər, davranış qaydaları).

Müəssisələr və təşkilatlar arasında fərq var. Müəssisələr qarşılıqlı təsir göstərən bir sıra qaydalar və qanunlar olsa da, şəxslərin, təşkilatların hərəkətləri özləri institusional məhdudiyyətlərə məruz qalan korporativ aktörlerdir. Təşkilatlar təşkilatı təşkil edən şəxslərin qarşılıqlı təsirini müəyyən edən daxili struktura, institusional çərçivəyə malikdirlər. Bəzi kollektiv birliklər həm müəssisələr, həm də təşkilatlar ola bilər (firma, kilsə və ya təhsil müəssisəsi).

Müəssisələr arasındakı əlaqəni və məhsuldarlıq səmərəsini anlamaq üçün əməliyyat xərcləri konsepsiyası vacibdir. Onlar istehsalla deyil, bununla bağlı xərclərlə bağlıdır: qiymətlərlə bağlı məlumatların axtarışı, iqtisadi əməliyyatlara qarşı olan tərəflər, iqtisadi müqavilələrə giriş xərcləri, onların icrasına nəzarət və s.

İnstitusional etibarlılıq çox vacibdir, çünki o deməkdir ki, ixtisaslaşmanın artması ilə qarşılıqlı əlaqələr şəbəkəsinin davamlı genişlənməsinə baxmayaraq, fərdi biliklər üçün günümüzdən qaçılmaz olaraq daha da uzaqlaşan nəticələrə əmin ola bilərik.

Bunlara əsasən islahatlarin dəyərləndirilməsi 3 yönə istiqamətlənir.

1. iqtisadiyatin təkrar yaradılmasının ümumiləşməsi,

2. iqtisadiyatin qlobal məsələlərinin araşdırılması

3. Azərbaycanda olan iqtisadiyyatın təzələşməsinin əlverişliliyinin ortaya qoyulması.

İstənilən ölkənin təsərrüfat əlaqələrinə qovuşması dərəcəsi, xarakteri və intensivliyi keçid mərhələsində ölkənin seçmiş olduğu, elmi-texniki, iqtisadi potensialından və s əlaqəlidir

2020-ci ilə qədər ölkəmizin iqtisadiyatı öncə ətraf qüvvələrin negativ təsiri səbəbindən yaranmış olan haldan çıxarılması ölkədə inteqrasiyası nəticəsində rəqabəti artırılmasına nail olmaqdır. Strateji baxışın şərhi o ilə qədər strateji baxış sonraki mərhələ üçün qurulacaq iqtisadiyyatın təməllərinin genişlənməsinə xidmət edəcəkdir. Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyində, həmçinin nəqliyyat–logistika dəhlizlərinin genişlənməsində mühüm rolu qorunmaqla bərabər, Yol Xəritəsindəki planda olan istiqamətlərdə irəliləməsi təmin olunacaqdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsində və ixtisaslaşmanın artırılmasında əsas məqsəd, q/neft sistemində normadan çox qiymətin yaradılması əsasında gəlirlərin məbləğinin artırılması və ədalətli bölgüsünün aparılmasıdır. Son on il müddətində neftdən qazanılmış gəlirlər məşğulluğu artırıb. Bununla belə, neft sektorunda əməyin intensivliyi zəif olduğu üçün bu sektora birbaşa cəlb edilmiş işçilərin sayı ümumi işçi qüvvəsinin cəmi 1 faizini əhatə edir. Təbii ehtiyatlardan qazanılmış gəlirlər dövlət sektorunda və tikinti sahəsində məşğulluq səviyyəsini artırmışdır.

Makroiqtisadi qiymətlərin, xüsusi ilədək, dövlətin büdcəsinin neftinin gəlirindəki volatilikdən asılı vəziyyəti aradan götürmək üçün "qızıl qaydası"nın tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Bu üsulla nəsillər arasında akkumulyasiya edilmiş neft gəlirinin ədalətli bölgüsü təmin olunacaq. ARDNF dövlətin büdcəsinə transfertlərin

dayanıqlı inkişaf ehtiyacı uyğunlaşdırılacaqdır. Pul siyasətinin sonunda qiymətlərin sabitliyi valyutaya inamı yüksəldir. Fiskal siyasətin formalaşmasına xidmət göstərəcək həmçinin iqtisadi artım formasına yaxşı təsiri olacaqdir.

Gələcəkdə ölkəmizdə hər hansı vəsait qoyan investorların mükəmməlləşdirilməsi, təzə birbasa kənar investisiyaların yönləndirilməsi yerinə yetiriləcəkdir.

Potensiali mövcud investorlara olunmuş köməkdə onlara prosesləri cəld başa vurmağa imkan yaradacaq. İnvestorların isə məhsullara xeylı tələbatın yaradılmasına görə mexanzim hazırlanacaq. Nəticədə evlərin təsərrüfatlarinin uyğun ehtiyacini ödəməklə inkişafa töfhə verəcək. Dəstəkləyici-asanlaşdırıcı sektoru Resp. sonrakı 10 illikdə də yüksəlməyə səbəb olacaq. İqtisadiyata dövlətin müdaxiləsi zaman tənzimləmə, sifarişlər, siyasət, sahibkarlıq fəaliyyəti şərti olaraq ayrılacaqdır. Əsas lider qüvvə əvəzinə, 3 üsulla məşğul olacağdır:

- Müvafiq tənzimləmə ilə tərəqiyyə təkanın verilməsi;
- Vətəndaşlara görə vastələrin yaradilması;
- Vergidən gələn gəlirlərin lazımı kimi xərclənməsi

Strateji Xəritənin reala keçirilməsi zamanı (2016-2020) göstərilən sosial təsirlər qiymətləndiriləcəkdir. Təzə işlərin yaradılması ilə yanaşı, tələblərə müvafiq xidmətlərinə dəstək göstərən sistemin inkişafı, mənzillərin təminatının, kommunal xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, sosial yardımın reabilitasiyaya keçidinin təminat yolu vasitəsilə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına səylər göstəriləcəkdir. Biznesin yaxşılaşdırılması, özəl sektorların investisiya qoyuluşunun yaradılmış sektoru ölkənin inkişafı üçün fundamental təməldir. (Azərbaycan Respublikasınn milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi)

Keçmis illərdə ölkə Dünyadakı İqtisadi Forumunun Global Rəqabətlik Hesabatına əsasən, on ən stabil makroiqtisadi şəraitə sahiblər sırasında qərar tutmuşdur.Respublikanı on ən stabil makroiqtisadi şəraitə malik ölkələrin arasında saxlamaq üçün növbəti on il müddətində xeyli çoxistiqamətli gəlir forması yaradilacaqdir. A.R.D.N.F. transfertlər üçün qızıl qaydasından istifadə etmək və güclü xərclərin çərçivəsinin şərtləndirdiyi fiskal intizam iqtisadiyyatı neftin

qiymətindəki dəyişkənliklərdən qoruyacaq, ARDNF ehtiyatının toplamasına imkan yaradacaq və dövlətin borcunun aşağı vəziyyətdə saxlanılmasına mühit yaradacaqdır. Borc səviyyəsinin dayanıqlı artımının potensialına uyğun olan vəziyyətdə saxlanılması məsələsi ehtiyatlardan əldə olunmuş qazancların və balans uçotundan xarici borcların diqqətə alınması üçün fiskal qaydalar işlənib hazırlanacaqdır. Bu qaydalar dövlətin xərclərini q/neft ÜDM- i vasitəsi ilə əlaqələndirib q/neft qazanclarının dövlətin xərclərini ödəmək səviyyəsini artıracaqdır. Dövlətin xərclərinin təminati üçün büdcənin tələbləri aydın şəkildə müəyyən olunmuş məqsədlərlə, icra şərtləri üzrə indikatorlarla əlaqələndiriləcəkdir. Bunlar bütünlüklə ölkənin əsas beynəlxalq reyting agentliyindən investisiyalı kredit reytinqi almasına vəsilə ola bilər. Bununla bərabər, vacib göstəricilər, aktivlərin potensialı kimi önəmli risklərin izlənməsi proqramı dayanıqlı inkişafı dəstəkləyəcəkdir. Önəmli məlumatın verilməsi, beynəlxalq və yerli investorların tələb etdiyi düzgünlük mövqeyinin təminatı məqsədi daşiyaraq azn üzən məzənnə kimi davam edəcək, vəziyyət makroiqtisadi şəraiti asan proqnozlaşdirmağa sərait yaradacaqdır. Böyük həcmdə sabit ticarət investisiyaları dəstəkləyəcəkdir. Həm də bu, proqnozlaşdırılması sabit və mümkün olan inflyasiyaya çıxaracaqdır. Manat məzənnəsində volatilliyin aşağı düşməsi ölkədə investisiya riskinidə azaldacaqdır. Beynəlxalq kreditorların tətbiqini etdiyi risk vəziyyəti bu təsir nəticəsində xeyli azalaraq kapitalın xərclərini aşağı salacaqdır. Monetar idarəetməni və effektiv fiskalı dəstəkləmək üçün maliyyə sistemində likvidlik və sabitlik 2025-ci ilədək təmin ediləcəkdir. Onuncün dövlət istiqrazının və sərbəst dövriyyədə mövcud olan başqa qiymətli kağızların daha da likvid olmasını həyata kecirmək lazimdır. Likvidlikdə artım çox önəmli qiymət siqnalıdır. Real iqtisadiyyata da daha artıq kreditin axınılə nəticələnmiş likvid banklararası bazarların inkişaf etməsinə təkan verir. Dərin kapital bazarı çevik yerli investisiyaya şərait yaradır. Bu, müvəqqəti sərmayə imkanı axtaran investorlara görə xüsusi vacibdir.Prioritetin əsas məqsədi xeyli sayda kredit axtaranları, yerli kreditorları kapital bazarlarına yönəltməkdir. Həmin kapital bazarlarının daha artıq budaqlanmasına gətirib çixarir. Həm də manatın cəlbedici

olmasına görə manat nominasiyalı investisiyaya imkanlar açır. Nəticə etibarilə, ABŞ dollarında saxlanmış yığımlar getdikcə xeyli sayda manata çevriləcəkdir

Ölkəmizdə 2025-ci ilə kimi maliyə sistemində qısamüddətli sabitləşmə yaradılacaq, ortamüddətli zamanda struktur islahatları ilə inkişaf yüksəldiləcəkdir. Maliyyə sistemi açıq rəqabətə hazırlanacaqdır. Özəl sektorların investisiya qoyuluşları sonrakı dövrü üçun vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, insanın inkişaf indeksinin ən böyük həddə gəlməsinin təminati, yüksək texnaloji inkişaf və iqtisadiyyatın optimal formasına əsaslanan güclü rəqabət qabiliyyətli, inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərə alır.

Bu gün respublikamız Avropa Şurasına, digər beynəlxalq təşkilatlara və müxtəlif qurumlara daxil olaraq üzərinə xeyli istiqamətdə məsuliyyətlər götürür. Başqa sözlə, Azərbaycan çox sahədə özünün daxili norma və qaydalarını beynəlxalq prinsiplərə uyğun həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürür. Bu baxımdan, son vaxtlar respublikada sahikbarlıq mühitinin inkişafilə əlaqəli respublika Prezidentinin həyata keçirdiyi sistemli, ardıcıl və qətiyyətli tədbirlər çox müsbət qiymətləndirilməlidir. Aydındır ki, iqtisadi demokratiyanın formalaşması müəyyən vaxt istəyir. Buna, bazarın «oyun qaydaları», qanunvericilik, institutsional əsaslarının yaradılması, geosiyasi vəziyyət, insanların iqtisadi düşüncə tərzi, milli mentalitet və s. səbəb olur.

İqtisadiyatın formalaşmasına səbəb yaradan təfəkürün subyektləri şərti olaraq üç səviyyədə qruplaşdırılır. Biricisi, kütləvi iqtisadi şüurun daşıyıcıları olan əsas əhali kütləsi, ikincisi, cəmiyyətdə ölkənin iqtisadi funksiyasını yerinə yetirmək səbəbilə qərar verən şəxslərin – məmurların iqtisadi təfəkkür tərzi və nəhayət, üçüncüsü, nəzəriyyəçi alimlərin, tədqiqatçıların, siyasi mütəfəkkirlərin iqtisadi təfəkkürü.

Bu üzdən, sözügedən münasibətlər müvafiq iqtisadi təfəkkürün formalaşmasını, pis təsir yaradan siyasi-ideoloji, sinfi, hüquqi, psixoloji, dini və ümumən milli xüsusiyyətlərindən irəli gələn məhdudiyyətlərin tədricən yoxa çıxmasını istəyir. (Strateji yol xəritəsi, https://static.president.az/pdf/38542.pdf)

3.3. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasında iqtisadi marağların gözlənilməsinin və iqtısadi təhlükəsizliyin təmini problemləri

İqtisadi təhlükəsızlik elmi biliklərin bir sahəsidir ki, insanlar iqtisadiyyatın vəziyyətini öyrənir, iqtisadi göstəricilərin kifayət qədər yüksək və davamlı artmasını təmin edir; iqtisadi ehtiyaclardan səmərəli razılıq; milli qaynaqların hərəkəti və istifadəsinə dövlət nəzarəti; ölkənin yerli, habelə beynəlxalq səviyyələrdə iqtisadi mənafelərinin qorunması.

Müasir dünyada iqtisadi və hüquqi dəstək demək olar ki, hər hansı müəssisə və ya təşkilatın işinin ən vacib aspektidir. Bütün böyük şirkətlər artıq iqtisadi təhlükəsizliyə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Bu sahədə mütəxəssislər biliklərini iqtisadiyyatın həm dövlət, həm də özəl sektorlarında həyata keçirə bilərlər. Onlar bütün növ əmlakların qorunması üçün müxtəlif texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və tətbiq oluna biləcəkləri; müəssisə üçün inzibati, iqtisadi, texniki və hüquqi təhlükələri müəyyənləşdirmək, iqtisadi itkilərin qarşısını almaq; dövlət və özəl şirkətlərin, bankların, ölkə daxilində və xaricdə fəaliyyət göstərən investisiya şirkətlərinin iqtisadi mənafelərinin, habelə dövlət orqanlarının iqtisadi maraqlarını müdafiə etməkdir. Təlim zamanı "İqtisadi təhlükəsizliyin iqtisadi və hüquqi dəstəyi" ixtisası üzrə tələbə iqtisadiyyat, hüquq, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində mülki, maliyyə, bankçılıq, vergi qanunvericiliyində sərbəst hərəkət etməyə, mühasibat uçotu, vergitutma, dövlət və bələdiyyə maliyyə resursları.

Siyasi və ya iqtisadi yöndən rəqabətın gücləndiyi dövrdə təhlükəsizliyin cəmiyyətdə əhəmiyəti artmaqdadır. Müəyyən bir mənada milli təhlükəsizliyin yalnız dövlət təhlükəsizliyi kimi başa düşülməməsi halında "təhlükəsizlik"; "milli - təhlükəsizlik" ifadələri sinonim hesab olunar. Elmi ədəbiyyatda təhlükəsizlik probleminin təsvirinə bir neçə konkret yanaşma mövcuddur: (Mirkişili T.F,2004)

- hipotetik təhlükənin olmaması, cəmiyyət üçün istənilən şokun mümkünlüyü;
- təhlükələrdən real qorunma, onlara etibarlı müqavimət göstərmə qabiliyyəti.

Bəzi müəlliflər təhlükəsizliyi müdafiə kimi qiymətləndirir, yəni stabilizasiyanın və qoruyucu funksiyanın aspektlərinə diqqət yetirir. Bu baxımdan,

təhlükəsizlik sistemi fərdi, cəmiyyət və dövlətə gələn əngəllərin qarşıalınması mexanizmlər qrupu hesab olunur. Digər bir yanaşma təhlükəsizliyi sosial sistemin dövləti kimi qiymətləndirir. Göründüyü kimi, təhlükəsizlik konsepsiyasına dair bu fikirlər konsepsiyanın həcmi ilə fərqlənir. Təhlükəsizliyin yalnız dövlətlə məhdudlaşmadığına inananlar, ona "təhlükəsizlik sistemi" adlandırırlar. Sosial sistemin fərdi, dövlətin və cəmiyyətin yüksək səviyyəli fəaliyyətini, onların etibarlı mövcudluğunu və davamlı inkişaf bacarığıdır. Təhlükəsizlik prinsipi əvvəl cəmiyyətin, vətəndaşların əsas mənafeyini əhatə etməyi bacarmalıdır. Respublikanın iqtisadi rifahının təminatinin səbəblərindən birı onun prinsiplərinə hansı dərəcədə yanaşmadan asılıdır. Azərbaycanın iqtisadi rahatlığının həyata keçirilməsi prinsiplərinə aiddir:

- Respublikanın iqtisadi rifahının təminatında Konstitusiyaya, onun qanunlarına riayət edilməlidir;
- İqtisadi təhlükəsizlik vahid siyasətə əsaslanmalıdır,onun təmin edilməsi tərəfləri əlaqələndirilmədə, tarazlaşdırılmada əsas yerdədir;
- Iqtisadi şəraitin və rifahın qorunmasında orqanlar içərisində səlahiyyətlərin daha dəqiq müəyyən olunması, fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, orqanların bir-birini operativ məlumatlandırması;
- Beynəlxalq təhlükəsizlik orqanlarına inteqrasiya;
- İqtisadi rifahın təminatı vasitəsilə aktivliyin həyata keçirilməsinə nəzarət;
- Dövlətin həmdə cəmiyətin maraqları nəticəsində tarazlığın saxlanılması və qarşılıqlı məsuliyyəti. (A.Ağayev,2013)

Ümumilikdə, dövlət və yaxud qurum planını real həyata çevirməkdən ötrü strategiya hazırlanılması lazımdır. Milli təhlükəsizlik problemi siyasi strategiyada önəmli yerdədir. Ölkənin Beynəlxalq təhlükəsizliyi və ərazi tamlığının qorunması, terrorizmin, separatizmin qarşısının alınmasından ibarət olub. İnkişaf etmiş ölkənin strategiyalarını bu yöndə qururlar:

- texnokratıya sıyasəti
- hegemonculuq sıyasəti
- mədənı -siyası təsir siyasəti.

Öz məqsədlərini onlar investisiya, maliyyə, iqtisadi inkişaf, elm, texnika sektorunda birlikdə əməkdaşlıq sistemini genişləndirməklə reallaşdırmağa çalışırlar. Qeyri-demokratik dövlətlər öz siyasi strategiyalarını hərbi güc ilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Milli iqtisadi strategiyada iqtisadi təhlükəsizlik önəmli yerdədir. (Kərimli İ.A,2006)

Ölkənin iqtisadi strategiyası , təhlükəsizliyi, büdcə xərclərinin, milli mənafeyi daha vacib yönəldilməsini nəzərdə tutur. Cəmiyyətin hərbi, sosial, iqtisadi, mənəvi, ideoloji resursları diqqətə alınır, daxili sabitliyin formalaşması üçün etnik gərginlik, mütəşəkkil cinayətkarlıq, korrupsiya, işsizlik məsələləri aradan götürülür. Sənaye sisteminin modernləşdirilməsini, eyni zamanda yenidən mənafeyə uyğunlaşmış formada qurulmasını, investisiya sektorunu və sosial siyasəti əhatələyir. Reallaşan strategiya nəticəsində iqtisadi idarəetmə yaradılır, ümumdünya iqtisadiyatına inteqrasiya edir. Dünyada kəskin şəkildə qütbləşmə
prosesi gedir.

Kasıb və varlı ölkələrə ayrılır. Azərbaycan təkcə sərvətlərinə görə yox, elmi potensialına görə ölkələr sırasına çıxmalıdır. Bununcün ölkənin imkanları vardır. Beləliklə, perspektivli sənaye potensialına, zəngin ehtiyatlara, əlverişli formada coğrafi şəraitə malikdir. Dövlətin, cəmiyyətin, iqtisadi sistemlərin önəmli elementləri rifahin subyektləridir. Rifah fərdin, cəmiyyətin, dövlətə risk yaradan amilləri dayanıqlığına təhlükə yaradan səbəblərin müəyyən edilməsi,monitorinqini və iqtisadi sektorda maraqları şərtləndirən, təhlükəsizlik tələbinə cavab verən parametrlərin müəyyənləşdirilməsini əks etdirir. Mürəkkəb formalı beynəlxalq münasibətlər olduğundan təhlükəsizlik formasında reallaşmasına əngəl olan səbəblərin hər birinin əks olunması mümkünsüzdür. Bunla bağlı, dövlətlər təhlükəsizliyin əsas konsepsiyasını formalaşdırır. Digər sözlə desək, problemin hər birinə öz baxışlarını müəyyənləşdirirlər. Sözügedən konsepsiyanın önünə qoyulmuş başlıca məqsədlərinin icra eilməsi reallıqları göz önünə alınır.

İqtisadi, siyasi rəqabətin daha da gücləndiyi əsrdə bu konseptin əhəmiyyəti olduqca yüksəlməkdədir. Milli iqtisadiyyata 2 baxımdan yanaşılır. 1-si olduqca geniş mənada, söhbət millətin təhlükəsizliyindən gedir. Digəri isə, dar çərçivədə

olan sistemdir. Bu zaman iqtisadi aktivliklə məşğul fiziki və yaxud hüquqi şəxsin iqtisadi təhlükəsizliyindən bəhs edilir. İqtisadi təhlükəsizlikdə stabilliyin təminat forması şərtidir.

Elə onun nəticəsi olaraq müharibələr, olanda imkanlar aşağı dərəcədə itirilir. İqtisadi rifahın əsas parametrləri müxtəlifdir və onun aid edildiyi amillərdən asılıdır. Ümumi olaraq təhlükəsizliyi göstərən amilləri 2 yerə ayırmaq mümkündür.

Birinci təbii amillərdir. Əsasən aşağıdakılar aiddir: təbii ehtiyatlarının səviyyəsi, məkan, əmək kapitalı və s. (N.Məmmədov,2009)

İkinci qrup amillər siyasətdən bilavasitə asılıdır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- İdarəçilik metodları;
- iqtisadi quruluş;
- əməyin bölünməsindəki mövcud yeri;
- lazımi iqtisadi biliklər, eyni zamanda informasiya sistemi;
- iqtisadi qanunvericilik;
- inteqrasiya və s.

Sərvətllər iqtisadi təhlükəsizliyin təminində başlıca amildir. Hər hansı ölkə ki, təbii sərvətlərə malikdir, onda iqtisadi təminatda çox məbləğ tələb etmir. Ölkədə geniş sərvətlərə sahib olan ölkələr sırasındadır.

I qrup respublikamızda tam ödənilir. İE olan ölkələrdə problemlə bağlı xeyli institutlar fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, sahibkarlıqda iqtisadi təhlükəsizliyi də, öncədən bildirdiyimiz kimi xarici və daxili amillərlə bağlamaq olar.

Xarici amillərə aşağıda sadalananları göstərmək mümkündür:

- bazar mühiti;
- partnyorlar;
- iqtisadi/maliyə sabitliyi və s.

Daxili olan amillərə aşağıda göstərilənlər daxildir:

- maliyə ehtiyatları,
- menecmentin təşkili
- kollektivin peşəkarlığı
- firmanın və müəssisənin istehsal təyinatı və s.

Iqtisadi yönümlü təhlükəsizlik bir mənada iqtisadi tərəfdən yaranan təhlükəli haldan siğortalanmaqdır. Aşağıda göstərilən halların olması dövlət, cəmiyyət üçün təhlükə amilləri hesab olunur:

- ölkənin həyati səviyyəsinin enməsi, kəskin yoxsulluğun yaranması;

- ölkədəki geniş istehsalın lazımi dərəcədə olmaması, bunun nəticəsində tələbatın daha yoxsulluğun və cinayətkarlığın artması;

- iqtisadiyyata xarici investorların nəzarətinin limitlərinin çoxalması;

- ehtiyat fondlunun lazimi dərəcədə olmaması;valyuta/çox istehsalın hesabına ödənməsi;

- kreditin q/mükəmməlliyi nəticəsində, imkanların açılması;

- strateji sahələrdən gəlirin əlverişlilik forması lazım olan ünvanlara xərclənməməsi;

- islahatlarının düzgün şəkildə aparılmaması və sonunda iqtisadiyyatın strukturunda normal balansın pozulması və s.

Təhlükə amillərini sahibkarlıqda ümumiləşdirilmiş formada desək:

- maliyə sərvətinin düzgün idarə edilməməsi;

- müəssisənin mövcud borclarını ödənilməsinin korlanması;

- kadrların düzgün formada seçilməməsi nəticəsində personalların peşəkarlıq dərəcəsinin aşağı enməsi və s.

Sahibkarlıq üçün riskləri yaradan əsas şəraiti, Sahibkarlıq fəaliyyətində ciddi yaranan təhlükə amili olaraq saymaq da mümkündür.

- kənar dövlətlərin xüsusi orqanları.

- mütəşəkkil cinayətkarlıq;

- sənaye cəsusluğu uyğun ixtisaslaşan firmalar və şəxslər;

Əsas təhlükəsizlik parametrlərini aşağıda sadalanan formada deyə bilərik:

- dövlətin adi, eyni zamanda müdaxilədən asılı olmayaraq göstərilən təkrar istehsal sektorların mövcudluğu

- millətin normal həyati, eyni zamanda böhranlı vəziyyətdə saxlanılması imkanları.

Dövlətin sabitliyi yönündən yoxsulluq səviyyəsinin, normallaşmasi isə:

- valyuta axınının yaxsi dərəcədə olması;

- yerli məhsulların ödənilməsinə imkan yaradan xarici olan ticarətin balansının olması

- valyuta yönlənməsinin xaricə göstərilən limiti aşmaması;

- iqtisadiyatın tənzimlənməsi göstərilən sistemə uyğun formada qurulması.

Bütün göstərilən halların mövcudluğu vaxtında ölkənin təhlükəsizliyindən danışmaq olar. (A.Piriyev, 2008)

İqtisadi təhlükəsizlik parametr və kriteriyaların yekun vəziyyətidir. İstənilən ölkə rifahını yaxşılaşdırmaq üçün xeyli sayda formaları təhlil edir. Bu formalara gəldikdə, aşağıdakıları sadalaya bilərik:

- müəssisənin bazardakı mövqeyninin qorunması

- müəssisənin müasir bazar şərtlərinə uyğun şəkildə qurulması;

- firmanın böhrana qarşı dayanıqlığı

- iqtisadi təhlükəsizlik xidmətinin tələblərə uyğunluğu

- müqavilələrın şərtə uyğun şəkildə icra edilməsi.

Cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizlik formasının sistemi yaradılarkən iqtisadi təhlükə amillərinin dəyərlənirirlməsi şərtdi götürülür.

Dövlətin rifahı, sağlam və yaxud qeyri sağlamlığının səviyyəsindən, həmçinin ölkənin sosial inkişaf yönündən, müdafiə potensialından hansı formada istifadə etməsindən asılıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin ən əsası maddi əsası olmalıdır. İstənilən hər ölkə çalışmalıdır ki, təkrarlanan istehsal prasesini elə formada təşkil etsin ki, istehsal tələbatı ödəsin. Ölkə xarici ölkələrin asılılı vəziyətindən qurtula bilər.

Azərbaycan üçün iqtisadi yönümlü təhlükəsizliyinin təminatının məqsədi Respublikamızın suverenliyinin qorunub saxlanması, bütövlüyünün bərpasıdır. Digər sözlə, bu ölkəmizin rahatlığının konsepsiyasının vacib olan cəhətlərindəndir. Problemin həll olmasının ağırlıq mərkəzi bu sisteminin məsuliyyəti üzərindədir. Ölkənin bu sisteminin formalaşmasında tarixi, coğrafi amillər digər dövlətlərə nisbətən əsasdır. Bunun üçün bu amillər nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə ölkəmiz ancaq xaricdən yox, daxildən də iqtisadi hücuma tuş gəlməsi halı gözləniləndir. Iqtisadi təhlükənin bu halda əsas göstəriciləri:

- iqtisadi sturukturun deformasiyaya məruz qalmasının artması;

- investisiya –inovasiya fəaliyətinin azalması, idxaldan asılılığın artması;

- texniki potensialin məhvi.

Bu gün siyasətimizi reala çevirən zaman rifaha təsir yaradan məsələlər içində ölkənin iqtisadiyatına birbaşa yox, dolayı təsirləri diqqətə almaq vacibdir.

Bu təhlükələr isə bunlardır:

- Məhsulun rəqabətçi qabiliyətinin zəifliyi
- İxracin xammaldan ibarət olması
- Texnologiyanın idxaldan asılılığı
- Kapitalın ölkə daxilindən kənara getməsi
- Dünya bazarlarında yerli olan məhsula qarşı olan ayrı seckiliyin olması
- Ölkənin kənar kredit, investitordan asıllılığı
- Dövlətın borcunun yüksəkliyi

Aydındır ki, Azərbaycanın yeni münasibətlərə keçməsi, əməliyyatlarn xarakterinin dəyişməsi bu vəziyəti dahada aktuallaşdırdı.

Bu üzdəndə bazar formalı sistemin tələbinə uyğun islahatların aparılmasının nəzərdə tutulan və struktur dəyişikliklərin miqyası, hüdudları və sürəti rifahın qorunması ilə də məhdudlaşdırılır. Ümumi halda, milli iqtisadi təhlükəsizlik(rifah) dedikdə, cəmiyyətin iki mühüm hissəsinin dövlət bazarı, ölkə vətəndaşları ilə birgə təhlükəsizliyin güclənməsi düşünülür. Təcrübə göstərir ki, bu iki yarım sistemin hər bir ünsürü ölkədə yeridilən iqtisadi siyasətdən asılı olaraq biri digərinə, nisbətən təhlükə mənbəyi və yaxud təhlükəsizliyin təminatçısı rolunu oynaya bilir. Rifahin səviyyəsini qiymətləndirməyə cəhd edən zaman məsələnin aparılması özlüyündə məqsəd deyildir. O, ilk olaraq bütün vətəndaşlarının rifahının təminatı vasitəsidir. Ölkə vətəndaşların rifahı bir sıra amillərin hesabına həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə iqtisadi hal təhlükəsizlik prinsiplərinin reallaşdırılmasında qənaətetmə, iqtisadi əhəmiyətə malikdir. Həmdə, bu problemin səmərəli həllində milli iqtisadi mənafelərin tələbinə uyğun gələn iqtisadi düşüncə tərzinin formalaşması təsir göstərir. Son nəticədə, qeyd olunan prinsiplərin həyata keçirilməsində ölkə daxilində mövcud siyasi qüvvələrin ümummilli iqtisadi

mənafelərə cavabı də vacib şərtlərdən hesab edilməlidir. Adətən iqtisadi təhlil zamanı tədqiqatçılar daxili iqtisadi potensial anlayışına adətən, təbii resursları, infrastrukturanı, bazar sahələrinin inkişaf səviyəsini, texniki potensialı, əmək resursları kimi ünsürləri daxil edirlər.

Apardığımız araşdırmalar əsasında təhlükəsizliyi əsaslandıran əsas ümumi göstəriciləri aşağıdakı formada müəyyənləşdirə bilərik;

- inflyasiyanın, işsizliyin səviyyəsi;
- büdcə kəsiri;
- bütünlükdə, maliyyə sisteminin iqtisadiyyatının strukturunun milli maraqlara uyğunluğu dərəcəsi;
- əhalinin gəlirləri;
- mənzillə təminatı

ÜDM ilə nağd pul kütləsinin nisbəti, tədiyyə balansının vəziyyəti və s. Məlumdur ki, sonrakı nəsillərin maraqlarının balanslılığının təminatı ilə yanaşı müasir dünyada real olaraq real və maliyyə bölməsinin qarşılıqlı əlaqəsinin, insan birliyinin həmrəyliliyin təmin edilməsini ön plana çıxarmışdır. Həm də bu zaman nəzərdən qaçırılmalıdır ki, iqtisadı yönümlü inkişaf son nəticədə cəmiyyətin demokratik inkişafının və güclü dövlətin qurulmasının həlledici şərtidir. (M.A.Əhmədov, C.A.Hüseyn, 2011)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Mövzunun genişliyi və son dərəcə aktual olması imkan verdi ki, mövzu 3 fəsildə və hər biri 3 yarımfəsildən ibarət olmaqla 9 başlıq altında geniş bir şəkildə araşdırılsın. Bunun üçün də ilk fəsildə milli iqtisadi maraqlar haqqında və ona olan yanaşmalar araşdırılır. Bu fəslin yarimfəsillərində isə müəllif tərəfində həm yeni təkliflər irəli sürülür, həm də infiye qədər edilmiş əsaslı təkliflər təqdim olunur. Bunlar aşağıdakılardır;

I. Amerika alimlərinə görə milli iqtisadiyyat ən azı 2 göstərişə əsaslanmalidir: 1. Müstəqilliyini saxlamaq və təsərrüfatın təkmilləşməsinə aid məsələlərin nəzərə alınası qabiliyyətinin itirilməməsi; 2. İnsanların əldə olunmuş həyat səviyyəsini saxlamaq bacarığı.

Beləliklə, milli iqtisadi marağların təmin ediməsi üçün yuxarıda göstərdiyimiz bütün məqamlar nəzarətdə saxlanmalıdır. Dövlətin əsas rolu isə milli marağların təminatı yönündə idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin düzgün seçilməsindən və tətbiqindən ibarət olmalıdır.

II. Azərbaycanda müstəqil olduğuna görə təcrübə və imkanları məhduddur. (İEÖ) təcrübələrindən yararlanmaqla iqtisadi rifahın vacibliyini, onun mahiyyətini, əsas məqsədini müəyyənləşdirmək olar. İqtisadi təhlükəsizliyin Sovet dövründəki məqsədi inzibati amirliyi və sosialist müstəmləkəçilyi saxlamaq, üsulu ilə dünyada hegemonluğun təmin olunması idi. Cəmiyyətin ıqtısadı rifahının təminatının aparıcı məqsədi torpağların ərazi bütövlüyünün bərpası, bazar iqtisadiyyat sahəsinin təməlini qoymaqdır. Digər sözlə desək, bu Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik konsepsiyasının vacib olan cəhətlərindəndir. Bu məsələnin həllində güc təhlükəsizliyin üzərinə düşür. İqtisadi sistemin formalaşmasında tarixi amillər, coğrafi amillər xeyli dövlətlərlə nisbətdə aparıcı yerdədir.

III. Hal-hazırda ölkəmiz əhalisini ərzaqla və s məhsullarla idarə etməyi bacarır. Bunla yanaşı həddindən artıq ərzaq məhsullarının və həmçinin başqa malların kənardan gətirilməsi iqtisadi baxımdan rifahın təminatına mənfi hal kimi qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Ölkənin iqtisadiyyatına maniə yaradan göstəricilərdən biri ölkə kapitalının

xaricə yönəlməsi, pul ehtiyatının kənara daşınmasıdır. Bu vəziyyətin qabağının alınmasına görə oncə səbəbi araşdırmaq, növbəti mərhələdə isə lazımi tədbirlər görmək lazımdır.

IV. İstənilən dövlətin qarşısında dayanmış ən önəmli məsələdən biri, xarici borcların artma təhlükəsidir. Odur ki, dövlətin iqtisadi yönümdə formalaşmasında həmçinin əhalinin artan ehtiyaclarının tam təmin edilməsində idxal - ixrac zəruri rol oynayır. İxracın idxal baxımından daha çox olması ölkənin iqtisadi yöndə yüksəlməsinə zəmin yaradı. Əgər əks olarsa, ölkədə müəyyən dərəcə gərginliyin ortata çıxmasına səbəbdir. Beləliklə idxalçı, ixracatçı ölkədən asılı olacaqdır. Buda ölkədə müəyyən çətinliklərin, borcların da artması baxımdan təhlükə yaradacaq. Bunun əngəllənməsinə görə ixrac, idxal əməliyyatları arasındakı nisbət dəqiq və düzgün aparılmalı, ölkədə olan bütün sərvətlərə qənaət olunmalıdır.

V. Korrupsiyanın dövlətlərin çoxusunda olmasına baxmayaraq inzibati-amirlikdən bazar sisteminə yönəlmiş ölkələrdə daha geniş yayılmışdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatına təhlükənin əsas göstəricilərinə diqqət yetirildikdə, iqtisadi təhlükəsizliyi qeyd olunan göstəricilərlə məhdudlaşdırmaq olmaz.

VI. İqtisadi milli maraqların gözlənilməsi baxımından dövlət aşağıdakı məsələləri tənzimləməlidir:

- iqtisadiyyatın strukturunun təhlükəsizlik indikatorları nəzərə alınmaqla tənzimlənməsi
- sahibkarlıq mühiti;
- iqtisadi münasibətlərin leqallaşdırılması və kölgəli iqtisadiyyatla mübarizə
- innovasiya, investisiya fəallığının tənzimlənməsi, inkişafina dəstək;
- idxalın və ixracın strukturu və həcmi;
- kapital, valyuta ehtiyatlarının axını (ölkəyə və ölkədən)
- kənar borcların səviyyələri;
- cəmiyyətin təbəqələşməsini və gəlirlərin səviyyəsi;
- əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi;
- qənaətlə təbii sərvətlərdən istifadə etmək ;
- terrorizmlə və kriminallıqla mübarizə və s.

VII. Tənzimləmə zəruridir, çünki bazar həlləri hər vəziyyət üçün kifayət deyil.

Maliyyə tənzimləmə cəbhəsində əhəmiyyətli bir problem - sistemik risklə (maliyyə sisteminin uğursuzluq riski) və maliyyə qurumlarının risklərin götürülməsinin nəticələri ilə necə məşğul olmaqdır. Digər cəbhələrdə əmək tənzimlənməsi, ətraf mühitin tənzimlənməsi və elektron gizlilik kimi məsələlər daha da artır. Tənzimləmə strukturunda dəyişikliklər və tənzimləyici qeyri-müəyyənlik biznes qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Maliyyə sənayesindəki peşəkarlar qarşısında duran əhəmiyyətli çətinliklərdən biri, tənzimləyici mühitdə və xüsusi qaydalarda potensial dəyişikliklərin nəticələrinin öhdəsindən gəlmək və anlamaqdır.

VIII. Dövlətin tənzimlənməsində səmərəliliyə sahib olmaq üçün məqsədlər və seçilən vasitələr uyğun olmalıdır. Əsas məsələ isə bazarın tənzimlənməsidir. Bu isə əmtəə-pul məsələlərinin qaydaya salınmasından başlanmalıdır. Bu zaman isə cəmiyyətin maraq və tələbləri uzlaşdırılmalıdır.

IX. Bütün dövlətlərin oldugu kimi dövlətimizdə də ən vacib vəzifə kimi dövlətdən tam ayrı, tarazlı iqtisadi sitemi formalaşdirmaq və onu istiqamətləndirməkdir. Bu ölkənin qarşısında inkişaf strategiyası baxımdan duran əsas sərtlərdəndir. Qeyri-adi səviyyədə, müxtəlif regionlarda ərazi fərqinin yaranmasına səbəb olacaq ekoloji bunun kimi başqa böhranların aradan götürülməsi və qarşısının alınmasıdır.

X. Dövlətin rifahı, sağlam və yaxud qeyri sağlamlığının səviyyəsindən, həmçinin ölkənin sosial inkişaf yönündən, müdafiə potensialından hansı formada istifadə etməsindən asılıdır. İqtisadi təhlükəsizlyin maddi əsası olmalıdır. İstənilən hər ölkə çalışmalıdır ki, təkrarlanan istehsal prasesini elə formada təşkil etsin ki, istehsal tələbatı ödəsin. Ölkə xarici ölkələrin asılılı vəziyətindən qurtula bilər.

XI. Azərbaycan müstəqil bir dövlət olduğu üçün həm imkanları, həmçinində təcrübəsi məhdud saydadır. İnkişaf etmiş olan ölkələrin təcrübələrindən yararlanmaqla ölkəmiz iqtisadi yöndən rahatlığın təmin edilməsinin əsas məqsədini müəyyənləşdirmək olar. Nəticə etibarilə dövlətlərin iddialari heç biri Ölkəmizdə yoxdur. Bununla iqtisadi yönümlü təhlükəsizliyinin təminatının məqsədi Respublikamızın suverenliyinin qorunub saxlanması, bütövlüyünün bərpası

sözügeən sistemin əsasidir. Digər sözlə, bu ölkəmizin rahatlığının konsepsiyasının vacib olan cəhətlərindəndir. Problemin həll olmasının ağırlıq mərkəzi bu sisteminin məsuliyyəti üzərindədir. Ölkənin bu sisteminin formalaşmasında tarixi, coğrafi şərtlər digər dövlətlərə nisbətən vacibdir. Bunun üçün bu amillər nəzərə alınmalıdır.

XII. Ölkəmiz üçün bu kimi sahə maşınqayırma olaraq seçilmişdir. Ölkə üçün iqtisadi maneə yaradan problemlərdən digəri texniki potensialın məhvidir. Buda investisiya və innovasiyanın düşməsilə əlaqələnir, həlli isə böyük miqdarda maliyə tələb edir. Bunun qarşısının alınması: əvvəlcə səbəbləri axtarmaq, buna uyğun onun qarşısını almağa görə lazimi tədbirlər görülməlidir.

XIII. Bu gün siyasətimizi reallaşdıranda rifaha təsir yaradan məsələlər içərisində ölkənin iqtisadiyatına birbaşa yox, dolayı təsirləri diqqətdə saxlamaq vacibdir.

XIV. Ölkənin daxilindəki iqtisadi vəziyətinin dəyərləndirilməsi zaman bildirdiyimiz şərtlərlə bərabər milli hesablar sisteminə daxil olan göstəricilərdən istifadə edılır. Onuda xüsusi bildirmek istəyirəmki, mövcud iqtisadi potensialın daha çox tərəqqi amillərinə çevrilə bilməsi üçün sözügedən konsept ilə yanaşı bütünlükdə iqtisadiyyatın texniki cəhətdən yeniləşməsi strategiyası işlənib hazırlanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasınn milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016
2. Azərbaycan Respublikasında regionlarin sosial-iqtısadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2004-2008-ci illər
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik, orta sahibkarlığın inkişafinın dövlət proqramı, 2002-2005-ci illər
4. Azərbaycanın Statistik Gösdəriciləri, Bakı, 2015-2018
5. AR Məşğuluq Strategiyasinin reallaşdırılması üzrə Dovlət Proqramı, 2011-2015
6. AR Minilliyin inkişaf məqsədlərinin göstəriciləri, 2017, 15 səh
7. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı., 2003-2005
8. A.M.Məhərrəmov, H.H.Aslanov, Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsı, Bakı, "Zərdabi LTD" 2008, 400 səh.
9. A.P.Qradov, Milli iqtisadiyat , Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyatı, 2008, 275 səh.
10. A.K.Ələsgərov,Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri:problemlər və perspektivlər, Bakı, "Avropa" nəşriyyatı,2015,332 səh.
11. A.Ağayev "Dovlət borcu və onun idarə edilməsi", Bakı , 2013, 143 səh.
12. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. və Əhmədov Ə.M. (2002), İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, "Nasir" , 446 səh.
13. Asif Şirəliyev məqaləsi, Xalq qəzeti, (15 avqust 2010), 3 səh.
14. A. Piriyev , " Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik " 2008, 126 səh.
15. Ç.M.Abbasov, Azərbaycanın dünya iqtisadiyatına inteqrasiyası yolları, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2005, 252 səh.
16. Əli Həsənov, Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları, Bakı, "Zərdabi LTD", 2016, 663 səh.
17. Əli Əhmədov məqaləsi, (8 may 2010), Azərbaycan modeli, 4 səh.
18. İ.A.Kərimli, Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: "CBS", 2006, 166 səh.
19. M.A.Əhmədov, C.A.Hüseynov, İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı İqtisad Universiteti nəşri., 2010, 121 səh.
20. M.A.Əhmədov, C.A.Hüseyn, Dövlətin iqtisadi siyasəti, "İqtisad Universiteti nəşri., Bakı, 2011, 220 səh.
21. N. Məmmədov , " Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi "Bakı: "Elm", 2009, 43 s.
22. O.N.Aras, E.Süleymanov, Azərbaycan iqtisadiyatı, Bakı, "Şərq-Qərb" Mətbəəsi, 2016, 412 səh.
23. Qubad İbadoğlu, Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı, 2009, 49 səh.
24. Ş.S,Qafarov, Milli iqtisadi sistem və qloballaşma, Bakı, "Bakı Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 2005, 632 səh.
25. Ş.Hacıyev, Ə.Bayramov,Beynəlxalq iqtisadiyat, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyatı, 2005, 102 səh.

26. Tofiq Hüseynov, Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyə və praktika, Bakı,“Elm”nəşriyatı, 2015, 466 səh.
27. T.F. Mirkişili, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 89 səh.
28. Ü.Q.Əliyev, Keçid dörvünün milli iqtisadi problemleri, Bakı,“İqtisad Universiteti” nəşriyatı, 2008, 413 səh.
29. V.K.Sençaqov, İqtisadi təhlükəsizlilik:geosiyasət,qloballaşma,özünü qoruma və inkişaf, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2008, 157 səh.

Xarici dildə

1. А.Л.Цыганков Ганс Моргснтау: взгляд на внешнюю политику , Власть и демократия: зарубежные ученые о политической науке. М., 1992., 185с
2. В.И. Кушлина, Н.А. Волгина. Государственое регулирование рыночный экономики / Под общей ред.- Экономика, М., 2000.
3. Олег Анатольевич Бияков Экономический процесс: сущность, анализ и синтез понятия , (дата обращения: 09.12.2018) Вестник КузГТУ, 2004,7 рс
4. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс , Экономическая социоло-гия., 2002, Т. 3 , № 2, 73 с

İnternet resursları

1. http://www.stat.gov.az/
2. http://www.e-qanun.az/
3. http://www.president.az/
4. http://www.google.az/
5. http://www.preslib.az/
6. http: //milliarxiv.gov.az/
7. http://lib.bbu.edu.az/az

Şəkillərin siyahısı

Sxem 1. Milli marağın strukturu və istiqamətləri........................………… 14
Sxem 2. Milli maraqların məqsəd və prinsipləri.. 15

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Törətdiyi cinayətlərə görə məhkum olunanlar(min nəfər)...................51
Qrafik 1. 2018-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə əhalinin cins və yaş tərkibi.. 54

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1.2001-2015-ci illər üzrə Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin göstəriciləri 85
Cədvəl 2. Cədvəl 2.2017-ci il üzrə ölüm səbəbləri... 51

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 1. 2001-2015-ci illər üzrə Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin göstəriciləri

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Milli yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi, faizlə	49.0	46.7	44.7	40.2	29.3	20.8	15.8	13.2	10.9	9.1	7.6	6.0	5.3	5.0	4.9
Məşğul əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda əhaliyə olan nisbəti, faizlə	76.9	75.5	74.2	73.0	71.9	70.8	70.2	69.5	69.3	68.9	68.4	68.7	69.0	69.6	70.0
Ən yoxsul kvintilin milli gəlirdə və yaxud istehlakda olan payı, faizlə	-	-	-	-	-	-	-	17.3	13.5	14.2	14.2	13.9	13.8	15.5	15.4
Qeyri-aqrar sektorda muzdla işləyən qadınların payı, faizlə	47.0	46.6	46.2	44.9	46.6	46.1	44.6	43.6	44.0	43.9	44.4	42.7	42.6	42.4	41.9
Milli Məclisdə qadınlar tərəfindən tutulmuş yerlərin xüsusi çəkisi, faizlə	10.7	10.7	10.7	10.5	10.5	11.2	11.2	11.2	11.2	16.0	16.0	15.4	15.6	15.6	16.8
Körpə ölümü əmsalı, hər 1000 diri doğulana	16.6	16.7	15.5	14.4	12.7	11.9	12.1	11.4	11.3	11.2	11.0	10.8	10.8	10.2	11.0
Ana ölümü əmsalı, hər 100 000 diri doğulana	25.4	19.9	18.5	25.8	28.9	34.2	35.5	26.3	24.3	15.7	15.3	14.9	14.5	14.6	14.4
Malyariya xəstəliyinin yayılması	13.0	6.2	5.9	4.7	2.9	1.7	1.2	0.8	0.9	0.6	0.1	0.03	-	-	-
Vərəm xəstəliyinin yayılması Hər 100 000 nəfərə	181.3	176.1	164.6	78.1	63.1	80.1	89.9	106.5	121.4	138.7	126.2	123.2	122.4	103.0	101.1
Meşə örtüyü olan torpaq sahəsi	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12
Qorunan ərazilərin cəmi əraziyə nisbəti	5.0	5.0	6.5	6.8	7.0	8.1	8.1	8.5	10.1	10.2	10.2	10.3	10.3	10.3	10.3
Təkmilləşdirilmiş içməli su mənbələrindən istifadə edən əhali	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	82.4	84.0	87.0	88.9	89.2
Mobil telefon abunəçilərin sayı (hər 100 nəfər)	-	10	13	17	26	39	52	69	87	99	104	105	105	107	112
İşsiz əhalinin sayında gənc əhalinin payı 15-24 yaş, faizlə	-	-	40.9	40.5	35.1	35.5	35.0	35.5	35.0	35.1	34.8	33.8	33.5	33.3	32.4
Gənc əhalinin sayında işsiz gənclərin payı, 15-24 yaş, faizlə	-	-	9.7	-	-	6..5	5.4	5.0	4.9	5.0	4.9	4.7	4.7	4.9	5

Mənbə: AR Minilliyin inkişaf məqsədlərinin göstəriciləri,(05.01.2017), s 1-15 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir